

Το Νταούντ Μπαλί κατά την οθωμανική περίοδο

Δρ Ευάγγελος Χεκίμογλου, ιστορικός της οικονομίας

Οι ειδήσεις για την περιοχή του σημερινού Ωραιοκάστρου κατά την οθωμανική περίοδο είναι μετρημένες και συμπτωματικές. Από τα λίγα οθωμανικά έγγραφα που έχουν μεταφραστεί, φαίνεται ότι το τοπωνύμιο Νταούντ Μπαλί –όπως ονομαζόταν ο προκάτοχος οικισμός– υπήρχε στον 17ο αιώνα και μπορεί να αναχθεί ίσως και στον 16ο. Φαίνεται επίσης ότι στο Νταούντ Μπαλί συνυπήρξαν στα τέλη του 17ου αιώνα ποικίλες μορφές σχέσεων ιδιοκτησίας και ότι ο τόπος προσέλκυσε την προσοχή προσώπων που είχαν εγκατασταθεί πρόσφατα στη Θεσσαλονίκη και επιθυμούσαν να επενδύσουν τα επιχειρηματικά κέρδη τους. Φαίνεται, τέλος, ότι το Νταούντ Μπαλί υπήρξε στον 18ο αιώνα κέντρο καμηλοτροφίας, η οποία σταδιακά εξέλιπε μέχρι τις αρχές του 19ου αιώνα.

1. Ο γεωγραφικός χώρος

Μέχρι το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα ο επισκέπτης που έφτανε στη Θεσσαλονίκη από τα δυτικά ταξίδευε συνήθως με άλογο. Ήταν πια πολύ κουρασμένος όταν, έχοντας διασχίσει την πεδιάδα με τους αραιούς και ολιγάνθρωπους αγροτικούς οικισμούς, περνούσε τον Γαλλικό ποταμό. Οι ταξιδιώτες έπρεπε να προλάβουν ανοιχτές τις πύλες της Θεσσαλονίκης, που έκλειναν με το σούρουπο. Όσοι βραδυπορούσαν, μπορούσαν να εξασφαλίσουν νυχτερινό κατάλυμα στα χάνια που βρίσκονταν βόρεια από το τσιφλίκι του Ντουόντουλαρ (σημερινά Διαβατά), κάπου στην αρχή της παλαιάς οδού προς το Κιλκίς.

Δεν είναι περίεργο που ο φιλόξενος εκείνος τόπος ονομαζόταν *Ουτς Χανλάρ* (=Τρία Χάνια). Βρισκόταν πάνω σε λόφο, δίπλα σε ένα χείμαρρο, που η κοίτη του υπάρχει ακόμη. Ήταν ένα μικρός οικισμός, με 15 χριστιανικές οικογένειες. Τα τρία

χάνια που έδιναν το όνομα στην περιοχή διέθεταν επαρκή χώρο για τη φιλοξενία 300 αλόγων¹. Για να φτάσει εκεί, ο ταξιδιώτης εγκατέλειπε τον δρόμο που οδηγούσε προς τη Θεσσαλονίκη και ανηφόριζε στο ύψωμα. Από την κορυφή του αντίκριζε μερικούς οικισμούς στις παρυφές μιας υψηλής λοφοσειράς, μεταξύ των οποίων και εκείνους που προηγήθηκαν του Ωραιοκάστρου. Αν και το θέαμα πρέπει να ήταν ενχάριστο, κανείς από τους εκατοντάδες περιηγητές δεν το περιέγραψε. Η κούραση, η πείνα και το σούρουπο θόλωναν την ομορφιά του τοπίου.

1.1. Το ανάγλυφο του εδάφους

Ο ορεινός όγκος του Χορτιάτη επεκτείνεται προς βορρά της Θεσσαλονίκης με μία μακρά λοφοσειρά, η υψηλότερη κορυφή της οποίας δεν ξεπερνά τα 450 μέτρα. Σε αντίθεση προς τον κύριο ανατολικό όγκο του Χορτιάτη, οι λόφοι πάνω από το *Ουτς Χανλάρ* δεν εποικίσθηκαν ούτε αποτέλεσαν αντικείμενο ιδιωτικών διεκδικήσεων στην εποχή μας. Έτσι, δε χρειάσθηκαν ιδιαίτερο όνομα. Το παλαιό όνομα ξεχάστηκε. Τα σύγχρονα κείμενα αναφέρονται στο ορεινό αυτό σύμπλεγμα ως *λοφοσειρά που προεκτείνει τον Χορτιάτη προς τα βορειοδυτικά* ή απλούστερα ως *το βοννό πίσω από το Ωραιοκαστρο*.

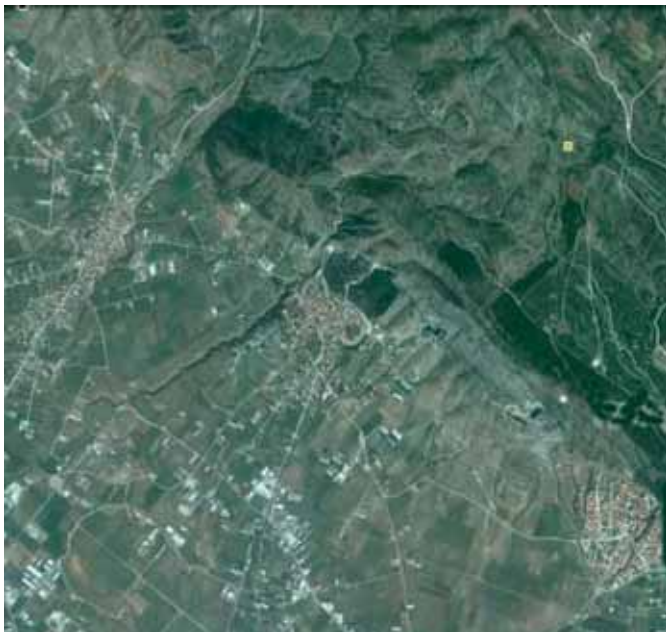
Τη λοφοσειρά που υψώνεται πάνω από το σύγχρονο Ωραιοκαστρο αυστριακός χάρτης του 1910² την ονομάζει *Καρνταγκλί*. Ο χάρτης απεικονίζει και την υψηλότερη κορυφή, εκείνη που δεσπόζει πάνω από το Ωραιοκαστρο, τη Νεοχωρούδα και τον Πεντάλοφο, και την ονομάζει *Σιβρί τεπέ*. Αναφέρει μάλιστα ότι το ύψος της είναι 465 μέτρα³.

Η ονομασία *Καρνταγκλί* είναι παραφθορά της συνηθισμένης στον ελληνικό χώρο τοπωνυμίας *Καρα-Νταγλί*, η οποία σημαί-

1 Νικόλαος Σχινάς, *Οδοπορικοί σημειώσεις Μακεδονίας, Ηπείρου, Νέας Οροθετικής Γραμμής και Θεσσαλίας, Μακεδονίας*, τεύχος Β', εν Αθήναις 1886, σ. 354.

2 Βλ. την ιστοσελίδα <http://lazarus.elte.hu/hun/digkonyv/topo/200e/41-41.jpg>

3 Κατά τους δορυφορικούς χάρτες Google το υψόμετρο είναι 440 μέτρα.

Οικισμοί της περιοχής Καραντάγ (δορυφορική φωτογραφία Google Earth). Αριστερά άνω το Γραδεμπόρι (Πεντάλοφος), πλησίον της κοίτης του Γαλλικού. Δύο χιλιόμετρα νοτιοδυτικά το Γενί Κιοϊ (Νεοχωρούδα). Έπεται, σε απόσταση τεσσάρων χιλιομέτρων, το Νταούντ Μπαλί (στην περιοχή του οποίου δημιουργήθηκε το σύγχρονο Παλαιόκαστρο).

νει *Μαύρο Βονό* (από την τουρκική έκφραση *Kara Dav*, μαζί με την τοπωνυμική κατάληξη *-li*). Η τοπωνυμία *Σιβρί τεπέ* σημαίνει στην τουρκική γλώσσα τη μυτερή ή την υψηλή κορυφή και είναι επίσης πολύ συνήθης στον βορειοελλαδικό χώρο. Υπάρχει, μάλιστα, και μια κορυφή στη βόρεια πλευρά του δάσους Σείχ Σου, με υψόμετρο 523 μ., που φέρει ακριβώς το ίδιο όνομα. Ωστόσο, δε φαίνεται να προκλήθηκε ποτέ σύγχυση ανάμεσα στις δύο συνώνυμες κορυφές. Αν και απέχουν μόνο μερικά χιλιόμετρα η μία από την άλλη, οι κοινωνικές και συγκοινωνιακές συνθήκες μέχρι τις αρχές του εικοστού αιώνα ήταν τέτοιες, που επέτρεπαν την ταυτόχρονη χρήση του ίδιου ονόματος. Το πιθανότερο είναι ότι οι βοσκοί των Καπουτζήδων, της σημερινής Πυλαίας, δεν έμαθαν ποτέ ότι οι βοσκοί του Καρανταγλί ανέβαιναν επί αιώνες σε ένα λόφο που είχε το ίδιο όνομα με τον δικό τους.

1.2. Τα χωριά

Ολόκληρη η περιοχή ανάμεσα στα Διαβατά και τους λόφους του Ωραιοκάστρου ήταν σχεδόν ακατοίκητη στα μέσα του 15ου αιώνα. Μετά την οθωμανική κατάκτηση της Θεσσαλονίκης (1430) οι πηγές αναφέρουν μόνο το κτήμα του Ντούντουλαρ⁴, με 8 κατοίκους⁵, και λίγο αργότερα τη Βάλμα, κτήμα που δεν έχει ταυτιστεί και το οποίο στα 1500 είχε ίσως εγκαταλειφθεί, διότι δεν αναφέρεται ο πληθυσμός του⁶. Ήταν τμήμα των *μραχούρ*, δηλαδή των ανακτορικών στάβλων, ένδειξη ότι είχε ως αποστολή την ιπποκομία. Αργότερα, όπως θα δούμε, η δραστηριότητα αυτή επεκτάθηκε και σε άλλα χωριά.

Τον 17ο αιώνα αναφέρεται σε έγγραφο –που θα εξετάσουμε αργότερα– το χωριό *Νταούντ ή Νταβούντ Μπαλί*. Αυτή ήταν η ονομασία του οικισμού που το 1936 ονομάστηκε Παλαιόκαστρο και υπήρξε ένας από τους οικισμούς του σύγχρονου Δήμου Ωραιοκάστρου. Το όνομα *Νταούντ* (ή *Νταβούντ*) ήταν συνηθισμένο στη Θεσσαλονίκη του 16ου-17ου αιώνα, όπως και το όνομα *Μπαλί*⁷. Ο *Νταβούντ Μπαλί* πρέπει να ήταν ο πρώτος νομέας των εδαφών του χωριού, από τον οποίο έλαβε το όνομα και ο οικισμός (έτσι ονομάστηκαν το Καρά Χουσεΐν και το Λεμπέτ). Σε φορολογικό κατάστιχο της Θεσσαλονίκης, που χρονολογείται γύρω στο έτος 1500⁸, αναφέρεται κάποιος *Νταβούντ Μπαλί*, γιος του *Χατζή Χαμιζά*. Η οικογένεια ήταν εύπορη –είχε την πολυτέλεια να απελευθερώσει ένα δούλο της– και θα μπορούσε να έχει αγοράσει τη νομή ενός μεγάλου αγροκτήματος. Ίσως ο γιος του *Χαμιζά* να ήταν εκείνος που αγόρασε το δικαίωμα εξουσίας των εκτάσεων στις παρυφές του Καρανταγλί και έτσι η περιοχή έλαβε το όνομά του.

Τον 17ο αιώνα απαντά και το Γραδεμπόρι (σύγχρονη ονομασία Πεντάλοφος), από την βόρεια πλευρά του Καρανταγλί. Είναι το μοναδικό ίσως τοπωνύμιο που αποτελείται από μία σλαβική λέξη (*Γκραντ* = πόλη) και μία ελληνική (εμπόριο). Τοπικός ιστοριοδίφης –απηχώντας ίσως την τοπική παράδοση– πίστευε ότι το τοπωνύμιο σχηματίστηκε, διότι ο συγκεκριμένος τόπος χρησίμευσε ως *εμπορικό διάμεσο*, δηλαδή σημείο στο οποίο *μακράν των κυβερνητικών πιέσεων εγένοντο αι αγοραπωλησείαι*. Οι έμποροι πήγαιναν εκεί για να αγοράσουν από τους αγρότες και τους κτηνοτρόφους τα προϊόντα τους, ώστε να αποφύγουν τους διεφθαρμένους αξιωματούχους που επέτρεναν τις αγορές της Θεσσαλονίκης. *Σιγά-σιγά όμως παρετηρήθη ανάγκη διαμονής μιας και δύο ημερών, διότι εις μίαν ημέραν δεν ηδύναντο να τελειώσουν τας υποθέσεις των, η δε περιπλέον διαμονή απήτησεν και την κατασκευήν χανίου. Προς το χανίον προστέθησαν και άλλα οικήματα και ούτω ο άλλοτε έρημος εκείνος τόπος, ο κατόπιν χρησιμεύσας εις πρόχειρον υπαίθριον εμποροαγοράν, μετεβλήθη εις χωρίον...*¹⁰.

4 Η πιθανότερη προέλευση του τοπωνυμίου είναι –κατά τη γνώμη μου– η λέξη *dudu-l-harir*, που σημαίνει μεταξοσκώληκρας. Ήδη από τον 15ο αιώνα υπήρχε παραγωγή μεταξίου στη Θεσσαλονίκη.

5 Στον οικισμό αναγέρθηκε ξυλόστηνη βασιλική το έτος 1742.

6 Βασιλίας Δημητριάδης, «Φορολογικές κατηγορίες των χωριών της Θεσσαλονίκης κατά την Τουρκοκρατία», *Μακεδονικά* 20 (1980), [εφεξής Δημητριάδης 1980], σ. 386.

7 Η ερμηνεία το *μέλι του Δαβίδ* που αποδίδεται στο τοπωνύμιο *Νταβούντ Μπαλί* είναι αμάχητη και ελάχιστα πιθανή.

8 Βουλγαρική Ακαδημία Επιστημών, *Fontes Turcici Historiae Bulgaricae*, XVI-III, (editit et comentarium fecit Bistra A. Cvetkova), «Fragment de registre detaille des habitants de Salonique, datant du debut du XVIe s.». Izvori za Bulgarskata Istorija, 16: Turcki Izvoru za Bulgarskata Istorija, III (=Faksimileta), Sofija (Bulgarska Akademija na Naukite), 1972, σσ. 383-405.

9 Οι εκδότες του καμμένου σημειώσαν *Ντεβέ Μπαλί*. Επειδή όμως η γραφή των δύο λέξεων είναι παρεμφερής και επειδή στο εν λόγω κατάστιχο το ασυνήθιστο όνομα *Ντεβέ* (=χαμηλά) αναφέρεται μόνο για το συγκεκριμένο πρόσωπο, ενώ το κοινό όνομα *Νταβούντ* 30 φορές, μπορεί να θεωρηθεί βέβαιο ότι ο εΐπτορος νέος του κατάστιχου ονομαζόταν *Νταβούντ Μπαλί*.

10 Χρήστος Γουγούσης, «Η Παλιά Σαλονίκη», *Μακεδονία*, φ. 3.12.1927, σ. 1. Στο ίδιο φύλλο, στην ίδια σελίδα, δημοσιεύεται νεκρολογία του συγγραφέα, μια θλιβερή πρωτοτυπία στην ιστορία του τύπου και των γραμμάτων. Ο Γουγούσης ξεψύχησε το βράδυ της 2ας Δεκεμβρίου 1927 *σε μία γωνία του Θεαγενοίου Νοσοκομείου*.

Πυροβόλο μικρού διαμετρήματος μεταφέρεται με καμήλα σε οθωμανική εκστρατεία. Χαρακτικό αρχών 18ου αιώνα. Δημοσιεύτηκε στο Gabor Agoston, Guns for the Sultan (βλ. στη συνέχεια).

Δυστυχώς, τα τεκμήρια που ίσως να στοιχειοθετούσαν αυτή τη θεωρία χάθηκαν ένα απόγευμα, όταν η νεροποντή πλημμύρισε το φτωχικό σπίτι του ιστοριοδίφη¹¹. Όμως, ο ξεχασμένος σοφός¹² δεν έκανε λάθος ως προς τη συνήθεια να γίνονται συναλλαγές έξω από τη Θεσσαλονίκη. Οι κανονισμοί των συντεχνιών καθόριζαν ότι οι πρώτες ύλες δεν έπρεπε να αγοράζονται στα χωριά, αλλά να εισάγονται στην πόλη. Αφού καταβάλλονταν οι δασμοί στους φύλακες των πυλών, τα εμπορεύματα έπρεπε να πωλούνται στην αγορά της συντεχνίας, και μάλιστα κατά προτεραιότητα στα μέλη της. Οι παραβάτες έμποροι, όμως, αγόραζαν οι ίδιοι τις πρώτες ύλες, όπως λ.χ. δέρματα ζώων, κατευθείαν από τους κτηνοτρόφους και τις μεταπωλούσαν στους τεχνίτες των συντεχνιών¹³. Αυτές οι παραβατικές συναλλαγές έπρεπε να γίνονται σε έναν τόπο κοντά στις πύλες της Θεσσαλονίκης. Διαφορετικά, ο έμπορος δε θα προλάβαινε να επιτρέψει πριν νυχτώσει.

Το Γενί Κιοϊ (=Νέο Χωριό· σύγχρονη ονομασία Νεοχωροούδα), στη δυτική πλαγιά του Καρανταγί, απαντά στις πηγές τον 18ο αιώνα. Απέιχε 2,5 χιλιόμετρα από το Γραδεμπόρι και 1,5 από το Νταούντ Μπαλί. Η δημιουργία ενός νέου –όπως μαρτυρεί το όνομά του– οικισμού προήλθε από τις νέες δραστηριότητες των κατοίκων της περιοχής, για τις οποίες θα μιλήσουμε στη συνέχεια.

Το Χαρμάνκιοϊ (στην κυριολεξία: το χωριό όπου βρίσκονται σωροί σταριού για άλεσμα, με τη σύγχρονη ονομασία Ελευθέρια-Κορδελιό) βρισκόταν σε απόσταση 4,5 χιλιομέτρων νότια από το Νταούντ Μπαλί. Η κτηματική περιοχή του Χαρμάνκιοϊ έφτανε μέχρι τις παρυφές του σημερινού Παλαιοκάστρου, περιλάμβανε τη Γαλήνη και κάλυπτε το ανατολικό τμήμα της κτηματικής περιοχής του σύγχρονου Ωραιοκάστρου¹⁴. Αυτό δείχνει ότι το Χαρμάνκιοϊ ήταν παλαιότερος οικισμός από το Νταούντ Μπαλί. Όμως δε διαθέτουμε ειδήσεις για το Χαρμάνκιοϊ πριν από τον 17ο αιώνα.

2. Η παραγωγική οργάνωση (17ος-18ος αιώνας)

Κατά τον 17ο και τον 18ο αιώνα οι λόφοι του Νταούντ Μπαλί φιλοξένησαν σημαντικές παραγωγικές λειτουργίες, οι οποίες αποτέλεσαν καινοτομία για την εποχή τους: την παραγωγή πυρίτιδας σε μαζική κλίμακα και τη χρήση της καμήλας για μεταφορές σε μεγάλες αποστάσεις.

2.1 Το μεγάλο εργοστάσιο πυρίτιδας

Η ευρεία χρήση της πυρίτιδας από τον οθωμανικό στρατό κατά τον 15ο αιώνα κατέστησε αναγκαία τη δημιουργία πυριτιδοποιείων σε ολόκληρο το γεωγραφικό φάσμα της αυτοκρατορίας. Τον 16ο αιώνα λειτούργησαν πυριτιδοποιεία στην πρωτεύουσα και σε όλες σχεδόν τις μεγάλες πόλεις (Κάιρο, Βαγδάτη, Χαλέπι, Υεμένη, Βούδα, Βελιγράδι, Τεμεσβάρ)¹⁵.

Το πυριτιδοποιείο της Θεσσαλονίκης (Σελανίκ μπαρουτχανεσί) οικοδομήθηκε το έτος 1663-64 και ήταν ένα από τα κυριότερα (μαζί με της Κωνσταντινούπολης και της Καλλίπολης). Τα τρία αυτά εργοστάσια κάλυπταν το μεγαλύτερο μέρος των αναγκών του οθωμανικού στρατού μέχρι και τον 18ο αιώνα.

Το πυριτιδοποιείο της Θεσσαλονίκης βρισκόταν κοντά στον ποταμό Γαλλικό (Σονγιουτλού=με τις ιτιές). Ίσως ο χώρος να επιλέχθηκε, επειδή το πυριτιδοποιείο χρειαζόταν άφθονο νερό¹⁶. Γνωρίζουμε ότι το κτίριο ήταν πλυνθόκτιστο¹⁷. Η ακριβής θέση του είναι άγνωστη, αλλά το γεγονός ότι για τον καθαρισμό του υδραυλικού συστήματός του απασχολούνταν κάτοικοι του Γραδεμπορίου¹⁸, σε συνδυασμό με τη θέση του δίπλα στον Γαλλικό ποταμό, μαρτυρεί ότι βρισκόταν κοντά στο Γραδεμπόρι. Όμως οι αποστάσεις ανάμεσα στα χωριά ήταν, όπως είδαμε, πολύ μικρές και έτσι δεν αποκλείεται να υπήρχε και άλλος κωνινός οικισμός. Οι οθωμανικές πηγές, δυστυχώς, μιλούν σε όλες τις περιπτώσεις για το *πυριτιδοποιείο της Θεσσαλονίκης*, χωρίς να ασχολούνται με γεωγραφικές λεπτομέρειες.

Το πυριτιδοποιείο κατασκεύαζε πυρίτιδα για κανόνα, αλλά και μια ειδική ποιότητα για όπλα. Η λειτουργία του άρχισε το 1666-67. Είκοσι χρόνια αργότερα η παραγωγή του είχε φτά-

11 Ευάγγελος Χειμόγλου, «Ο άνθρωπος που κοιτούσε έξω από την αιάνα», *Ελληνικός Βορράς*, φ. 4.7.1993.

12 Βλ. αναλυτικότερα για τη δημοσιογραφική δραστηριότητά του στο Μανώλης Κανδύλακης, *Εφημεριδογραφία της Θεσσαλονίκης*, τ. Β', 1912-1923, Θεσσαλονίκη 2000, σσ. 292-297.

13 Βλ. επί παραδείγματι, Ιωάννης Βασιλαβέλλης, (επιμ.), *Ιστορικά Αρχεία Μακεδονίας, Α' Αρχείον Θεσσαλονίκης 1695-1912*, Θεσσαλονίκη 1952, [εφεξής IAM], σσ. 261-262.

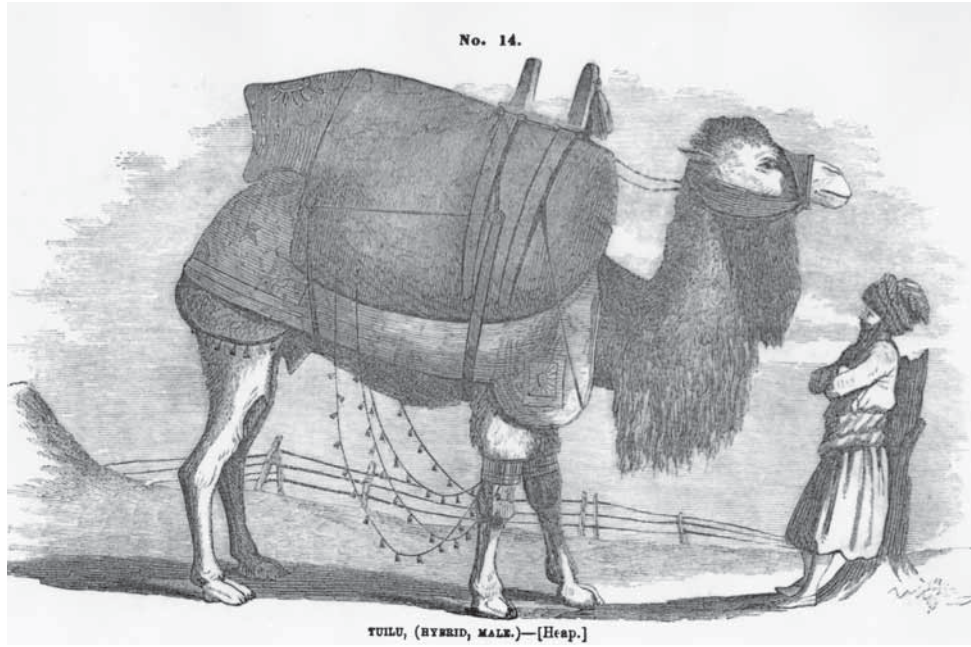
14 Περιλήψης Βασιουράκης, *Ελευθέρια-Ν. Κορδελιό, «Πατριδες» τότε και τώρα*, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 130 (χάρτης).

15 Gabor Agoston, *Guns for the Sultan: Military power and the weapons industry in the Ottoman Empire*, Cambridge 2005, σ. 199.

16 Βέβαια ο Γαλλικός ποταμός ήταν χείμαυρος από τον 15ο αιώνα. Ο Ιωάννης Αναγνωστής τον αναφέρει ως: *Τον Γαλλικόν ποταμόν [...] εγγύς της πόλεως ρέοντα κατά τον καιρόν μάλιστα τον χειμῶνος* (νεφ. 17).

17 Agoston, ό.π., σ. 138.

18 Βασιλαβέλλης, IAM, σσ. 48-49.

«Τουλού». Υβρίδιο καμήλας που χρησιμοποιήθηκε στη Μικρά Ασία και τη Νότια Βαλκανική, διότι αποδείχθηκε ανθεκτικό στο κλίμα των περιοχών αυτών. Δημοσιεύτηκε στο Report of the Secretary of the War (βλ. στη συνέχεια).

σει τους 135 τόνους ετησίως. Για να επιτευχθεί αυτός ο όγκος παραγωγής απασχολούνταν 300 άτομα¹⁹. Δε γνωρίζουμε τίποτε για την προέλευση, τη σύνθεση και τις συνθήκες της ζωής και εργασίας των εργατών. Στα τέλη του 17ου αιώνα οι ποσότητες νίτρου που εισέρχονταν ως πρώτη ύλη στο πυριτιδοποιείο ξεπερνούσαν τους 200 τόνους ετησίως. Οι ειδικοί υπολογίζουν ότι αυτές οι ποσότητες υπερέβαιναν τις ανάγκες της μέσης ετήσιας παραγωγής²⁰. Συνεπώς, πρέπει να υπήρχαν στις εγκαταστάσεις του πυριτιδοποιείου μεγάλες αποθήκες, στις οποίες φυλάσσονταν οι πρώτες ύλες και το τελικό προϊόν, μέχρι να χρειαστεί να χρησιμοποιηθούν. Οι εγκαταστάσεις του πυριτιδοποιείου πρέπει να είχαν τις διαστάσεις μεγάλου στρατοπέδου.

Οι πρώτες ύλες, νίτρο και θειάφι, μεταφέρονταν στο πυριτιδοποιείο από μακριά. Μεγάλες ποσότητες νίτρου προέρχονταν από τα χωριά των Σερωρών, της Δράμας, του Κιλκίς, της Πέλλας και της Ημαθίας αλλά και από το Μοναστήρι²¹. Όταν η τοπική παραγωγή νίτρου και θειαφιού δεν επαρκούσε, οι ύλες αυτές μεταφέρονταν με πλοίο στη Θεσσαλονίκη από άλλα σημεία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Οι διευθυντές του πυριτιδοποιείου δεν ήταν τυχαία πρόσωπα. Το 1696 *ναζίρης* (διευθυντής) ήταν κάποιος *Ομέρ*, γιος *Αλί*. Με αυτοκρατορικό φερμάνι δόθηκε εντολή να πουληθούν τα ακίνητα και τα πράγματα του *Ομέρ* και να παραδοθεί το τίμημα στο αυτοκρατορικό θησαυροφυλάκιο²². Δε γνωρίζουμε ποιες ήταν οι κατηγορίες εναντίον του, πρέπει όμως να ήταν σχετικές

με το αξίωμά του. Τα κτήματά του περιλάμβαναν τσιφλίκια στην Τέκελι (σημερινή Σίνδο) και είχαν εμβαδόν 800-900 στρέμματα. Περιλάμβαναν επιπλέον σπίτια, ζώα και εργαλεία. Στον πλειστηριασμό που επακολούθησε, η περιουσία του *Ομέρ* αγοράστηκε από κάποιον *Αμπντουλλάχ αγά*, που κατοικούσε στη Θεσσαλονίκη²³. Το τίμημα ήταν 900 γρόσια, που αντιπροσώπευαν 17,5 χιλιόγραμμα ασημί ή 1.300 γραμμάρια χρυσό. Δε γνωρίζουμε, βέβαια, αν ο *Ομέρ* έγινε πλούσιος, επειδή ήταν διευθυντής του πυριτιδοποιείου, ή το αντίθετο. Το 1746 ως *ναζίρης* αναφέρεται ο *Ρεσμί Ελ Χατζ Αχμέντ*, δηλαδή πρόσωπο αρκετά εύπορο, ώστε να πραγματοποιήσει προσκύνημα στη Μέκκα (παίρνοντας τον τίτλο *Ελ Χατζ*). Το αξίωμα του *ναζίρη* δεν προοριζόταν για πρόσωπα υψηλής κοινωνικής περιωπής, αλλά φαίνεται ότι ο *Ρεσμί* είχε προτιμήσει τα πλεονεκτήματά του, έστω και αν τα προσόντα του επαρκούσαν για να του εξασφαλίσουν ανώτερο αξίωμα²⁴.

Στη διάρκεια του ρωσοτουρκικού πολέμου (1768-1774) το πυριτιδοποιείο εργάστηκε με ένταση για να ανταποκριθεί στη ζήτηση. Το 1768 ο Βενετός πρόξενος στη Θεσσαλονίκη αναφέρει: *Εδώ κατασκευάζονται πολλά αντίσκηνα και είναι έτοιμα 600 καντάρια πυρίτιδα [32,5 τόνοι], που θα σταλούν διά ξηράς στη Βοσνία*²⁵.

Τον Οκτώβριο του 1770 το πυριτιδοποιείο ανατινάχτηκε στον αέρα. Σύμφωνα με τον Βενετό πρόξενο, από την έκρηξη σκοτώθηκαν 30 *Τούρκοι* και *Έλληνες* που εργάζονταν εκεί²⁶.

19 Agoston, ό.π.

20 Αυτόθι.

21 Αυτόθι, σσ. 101-102.

22 Κίρρη Γεωργιάδου-Τομίνου (μετάφραση-σχολιασμός), «Οθωμανικές πηγές. Έγγραφα από το Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας. Τέλη 17ου αιώνα», τόμος Β1, στο Χαράλαμπος Παπαστάθης & Ευάγγελος Χεχίμογλου (επιμ.), *Ιστορία της Επιχειρηματικότητας στη Θεσσαλονίκη*, Θεσσαλονίκη 2004, σσ. 337-338.

23 Ευάγγελος Χεχίμογλου, «Η ιστορία της επιχειρηματικότητας στη Θεσσαλονίκη: Οθωμανική Περίοδος» [εφεξής Χεχίμογλου 2004], τόμος Β1, στο Χαράλαμπος Παπαστάθης & Ευάγγελος Χεχίμογλου (επιμ.), ό.π., σ. 63.

24 Virginia H. Aksan, *An Ottoman Statesman in War and Peace: Ahmed Resmi Efendi, 1700-1783*, Leiden: Brill 1995, σ. 24

25 Κωνσταντίνος Μέρτζιος, *Μνημεία Μακεδονικής Ιστορίας* [εφεξής ΜΜΙ], Θεσσαλονίκη 1947, σ. 403.

26 ΜΜΙ, σ. 417.

Ίσως αυτό να συνέβη από την έντονη προσπάθεια να καλυφθεί η επείγουσα ζήτηση πυριτίδας. Πάντως, οι ζημιές στο εργοστάσιο αποκαταστάθηκαν σύντομα. Ίσως μάλιστα να εφαρμόστηκαν τεχνολογικές καινοτομίες, διότι στα 1793 η παραγωγή είχε αυξηθεί. Όμως, η κατασκευή νέου και τεχνολογικά πιο σύγχρονου πυριτιδοποιείου στο Κιουτσούκ Τσεμέ²⁷ ήταν ένας από τους παράγοντες που έθεσαν το πυριτιδοποιείο της Θεσσαλονίκης στο περιθώριο της ιστορίας και μείωσαν τη στρατιωτική σημασία των λόφων του Καρανταγλί.

Το 1821 ο οθωμανικός στρατός παρήγγειλε πυρίτιδα από την Κωνσταντινούπολη για να καταστείλει την Ελληνική Επανάσταση στη Μακεδονία. Το τοπικό *μπαρουτχανέ* προφανώς δε λειτουργούσε πια.

2.2. Το χωριό των καμηλιέρηδων

Από φορολογικό έγγραφο του 1707 μαθαίνουμε ότι οι κάτοικοι του Νταούντ Μπαλί είχαν την υποχρέωση να εκτρέφουν καμήλες. Η ίδια υποχρέωση βάρυνε και τα χωριά Τέκελι (Σίνδος), Αραπλί (Νέα Μαγνησία), Μπίναρτζα (οικισμός κοντά στη Νέα Μεσημβρία). Αντίθετα, οι κάτοικοι του Γενί Κιοϊ ήταν υποχρεωμένοι να εκτρέφουν άλογα και άγριες φοράδες²⁸.

Η ευρεία χρήση του πυροβολικού, την οποία εφάρμοξε από τον 15ο αιώνα ο οθωμανικός στρατός, δημιούργησε μεγάλη ζήτηση για καμήλες. Ήταν τα μοναδικά ζώα που μπορούσαν να μεταφέρουν μεγάλο βάρος (πάνω από 150 κιλά) και ήταν πιο γρήγορα από τα βόδια²⁹. Επειδή η μεταφορά των ογκωδών κανονιών ήταν αδύνατη, μεταφέρονταν μεγάλες ποσότητες μετάλλου με καμήλες για να χυθούν στα κανόνια στον τόπο της μάχης³⁰.

Η χρησιμοποίηση της καμήλας για μεταφορές φορτίων σε μεγάλες αποστάσεις, από την Κωνσταντινούπολη μέχρι τον Δούναβη, αποτέλεσε καινοτομία στην πολεμική τεχνολογία. Όμως, το κρύο και υγρό ευρωπαϊκό κλίμα καθιστούσε ακατάλληλη την αραβική δρομάδα³¹. Αποδείχθηκε ωστόσο ανθεκτικότερο ένα υβριδικό είδος καμήλας, που προήλθε από τη διασταύρωση θηλυκής αραβικής³² και αρσενικής βακτριανής³³. Το υβριδικό αυτό ονομάστηκε *τουλού*³⁴. Είναι πιο μεγαλόσωμο από την αραβική και τη βακτριανή (ύψος 2,30 μ. και μήκος 3 μ.). Το

αρσενικό *τουλού* μπορεί να μεταφέρει μέχρι 500 κιλά σε απόσταση 28 χιλιομέτρων ημερησίως, ενώ το θηλυκό –που ονομάζεται *μαγά*– πολύ λιγότερο. Ως υβριδικό είδος η *τουλού* σπανίως παράγει απογόνους. Όποτε αυτό συμβαίνει, πρόκειται για ζώα μικρού μεγέθους και αξίας³⁵. Το είδος *τουλού* επικράτησε στη Μικρά Ασία και χρησιμοποιήθηκε στον ελλαδικό χώρο. Σε αυτό πρέπει να ανήκαν οι καμήλες που εκτράφηκαν για τις ανάγκες του στρατού στην περιοχή του Καρανταγλί.

Για τις μεγάλες οθωμανικές εκστρατείες χρειαζόταν τεράστιος αριθμός καμηλών και άλλων ζώων³⁶. Για να εξασφαλίσει τον αριθμό αυτόν, η στρατιωτική επιμελητεία είχε οργάνωσε –τουλάχιστον από τον 15ο αιώνα– ένα δίκτυο σταθμών, οι οποίοι ονομάζονταν *μενζιλ*. Η αρμοδιότητα της συντήρησης των *μενζιλ* ανήκε στις γύρω πόλεις και χωριά. Το κράτος πλήρωνε για κάθε ζώο ένα ορισμένο ποσό³⁷. Συχνά, όμως, το ποσό αυτό ήταν πολύ κατώτερο από την αγοραία τιμή του ζώου. Την επιπλέον διαφορά χρεώνονταν οι κάτοικοι της περιοχής του *μενζιλ*³⁸.

Αργότερα θα δούμε υπό ποιες συνθήκες εκπληρωνόταν η υποχρέωση του Νταούντ Μπαλί και των άλλων χωριών να εκτρέφουν ζώα. Ήταν όμως βαριά υποχρέωση. Τους χεμερινούς μήνες μία καμήλα *τουλού* κατανάλωνε 4 οκάδες κριθάρι και 9 οκάδες σανό ημερησίως³⁹. Αν το Νταούντ Μπαλί και τα άλλα χωριά των καμηλιέρηδων έπρεπε να διαθρέψουν 100 καμήλες, χρειαζόνταν μισό τόνο κριθάρι και έναν τόνο σανό κάθε ημέρα. Γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο, η ομάδα των *καμηλιέρηδων* περιλάμβανε και πεδινά χωριά, με μεγάλες εκτάσεις. *Η πεδιάς, την οποία αν σήμεραν διετρέξαμεν*, σημειώνει το 1591 ο Gabriele Cavazza, που έφτασε από τα δυτικά στη Θεσσαλονίκη, *είναι κατά μέγα μέρος άγονος και γεμάτη από το χόρτον, το καλούμενον βράθν (savina)*. Το χόρτο αυτό χρησιμοποιείτο για την εκτροφή των καμηλών και των αλόγων.

Επίσης, οι καμήλες χρειαζόνταν άφθονο νερό και ίσως στον παράγοντα αυτόν να οφείλεται και η επιλογή των λόφων του Νταούντ Μπαλί και των ρουακιών που κατέβαιναν από τις πηγές του Καρανταγλί. Σε όλη παλαιά χάρτη σημειώνεται τοποθεσία με την ονομασία *Ντεβέ γιολού* (= ο δρόμος της καμήλας) στα δυτικά του σημερινού Ωραιοκάστρου⁴⁰. Προφανώς,

27 Agoston, ό.π., σ. 199.

28 Δημητριάδης 1980, σσ. 421-22.

29 Η χρήση τους σε μεγάλη κλίμακα πραγματοποιήθηκε στις εκστρατείες του 15ου αιώνα, ιδιαίτερα στα στενά ορεινά περάσματα της Σερβίας και της Αλβανίας, όπου ήταν αδύνατο να χρησιμοποιηθούν άλογα.

30 Agoston, ό.π., σ. 66.

31 Η αραβική δρομάδα (*camelus dromedarius*) έχει έναν ύβο (καμπούρα), ενώ η βακτριανή (*camelus bactrianus*) δύο ύβους.

32 Τοπική ονομασία *αρβανά*.

33 Τοπική ονομασία *μποχού*.

34 Suraiya Faruqi, «Introduction»; *The Cambridge History of Turkey: the Later Ottoman Empire, 1603-1839*, Cambridge 2006, σ. 42.

35 Τοπική ονομασία *κοκούτ*. *Report of the Secretary of War Communicating in Compliance With A Resolution of the Senate of February 2, 1857; information Respecting the Purchase of Camels for the Purposes of Military Transportation*, Washington 1857, σσ. 122-124, 127 (αναφορά του πλοίαρχου Porter).

36 Στην οθωμανική εκστρατεία προς τη Βαγδάτη (1638-39) χρησιμοποιήθηκαν 77.444 καμήλες, που μετέφεραν 14.000 τόνους δημητριακών. Το 1769, ο αρχισταυλτής του σουλτάνου (*Μπας-Μιραχόζ*) ανέφερε ότι εν όψει εκστρατείας χρειάστηκαν 962.353 καμήλες και 52.578 ημίμονοι· βλ. Aksan, ό.π., σ. 69. Στους στρατιωτικούς σχηματισμούς οι καμήλες ήταν ζεμένες σε ομάδες των 5-10, έχοντας ως οδηγό έναν όνο, ενώ στα εμπορικά καραβάνια σε ομάδες των 20-30. Οι πληροφορίες δίδονται από τον Robert Walpole (*Memoirs Relating to European and Asiatic Turkey, and Other Countries of the East*, London 1818, σ. 90) και τον Edmund Spencer (*Travels in European Turkey in 1850: Through Bosnia, Servia, Bulgaria*, London 1851, σ. 305).

37 Για την ημερήσια χρήση κάθε καμήλας από την επιμελητεία, το κράτος κατέβαλλε ενοίκιο 20 ακτσέδων, δηλαδή περίπου 1,5 γραμμάρια ασήμι κατά κεφαλή· Rhoads Murphey, *Ottoman Warfare 1500-1700*, London 1999, σσ. 75-78. Για τις μεταφορές των οθωμανικών νομισμάτων σε γραμμάρια χρυσού ή αργύρου βλ. Sveklet Pamuk, «Money in the Ottoman Empire, 1326-1914», *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, τ. 2, Cambridge 2000, σσ. 963-967.

38 Aksan, ό.π., σ. 69.

39 Αυτή η αναλογία σανού και κριθαριού τεκμηριώνεται από πολλές πηγές· βλ. Murphey, ό.π., σ. 71.

40 Δημητριάδης 1980, ό.π.

Μεταφορά οθωμανικών πυροβόλων με καμήλες (16ος-18ος αι.), όπως την απέδωσαν Αμερικανοί αξιωματικοί που πραγματοποίησαν στα μέσα του 19ου αιώνα επιτόπια έρευνα στην Τουρκία για τη στρατιωτική χρήση του ζώου. Δημοσιεύτηκε στο Report of the Secretary of the War (βλ. στη συνέχεια).

από τον δρόμο αυτόν περνούσαν τα πολύτιμα ζώα.

Επιπλέον, οι εκτροφείς έπρεπε να φροντίζουν για τη διασταύρωση των καμηλών, διατηρώντας στη ζωή, υπό αντίξοες κλιματικές συνθήκες, βακτηριανούς αρσενικούς και θηλυκές δρομάδες για να επιτύχουν τη διασταύρωσή τους και την αναπαραγωγή του αναγκαίου αριθμού τουλού.

Οι καμήλες σημαδεύονταν με καυτό σίδηρο, ώστε να αναγνωρίζονται σε περίπτωση απώλειας ή κλοπής. Όταν ήταν σταβλισμένες, οδηγούνταν στη βοσκή το πρωί και στο κατάλυμά τους με το σούρουπο⁴¹. Μια άλλη υποχρέωση των καμηλιέρηδων του Νταούντ Μπαλί ήταν να συνοδεύουν τα ζώα στον προορισμό τους. Ένα ταξίδι σε απόσταση 100 χιλιομέτρων διαρκούσε –αν όλα πήγαιναν καλά– οκτώ ημέρες μαζί με την επιστροφή⁴². Το μεγαλύτερο ταξίδι διαρκούσε πολύ περισσότερο. Ένα φερμάνι του 1696 διέταξε να μεταφερθούν 81 τόνοι πυρίτιδας από τη Θεσσαλονίκη στο Βελιγράδι (ταξίδι δύο μηνών μαζί με την επιστροφή) με 500 καμήλες. Αν οι καμήλες που υπήρχαν στην περιοχή της Θεσσαλονίκης δεν επαρκούσαν, θα έπρεπε να αγοραστούν και άλλες στις Σέρρες και τα Γεννησιό⁴³. Ο εντεταλμένος υπάλληλος είχε εντολή να πληρώσει για κάθε κα-

μήλα δέκα γρόσια⁴⁴. Το συνολικό ποσό για την αγορά 500 καμηλών ισοδυναμούσε με επτά κιλιά χρυσό και έπρεπε να το πληρώσουν οι κάτοικοι της περιοχής.

2.3. Οι δυνάστες

Σε κτηματικά έγγραφα της ίδιας εποχής –τέλη του 17ου αιώνα– συναντούμε στη Θεσσαλονίκη μερικούς καμηλιέρηδες (οι τουρκικοί όροι είναι *ντεβετζί* ή *σερμπάν*) οι οποίοι υπέγραψαν ως μάρτυρες σε μεταβιβάσεις ακινήτων⁴⁵. Επίσης, συναντούμε και δύο *αρχηγούς των καμηλιέρηδων (σερμπάν μπασί)*. Δε γνωρίζουμε ποιες ήταν οι αρμοδιότητες του αξιωματικού αυτού, που όμως έδινε πλούτο και κύρος. Μάλλον επέπτευαν τους χωρικούς που εξέτρεφαν καμήλες και φρόντιζαν για την εξεύρεση του αναγκαίου αριθμού ζώων.

Φαίνεται ότι το αξίωμα άλλαζε συχνά χέρια. Το 1694, αρχικαμηλιέρης ήταν κάποιος *Μουσταφά*, ο οποίος είχε μισθώσει το δικαίωμα να εισπράξει φόρους στα χωριά της Ιερισσού και τα Μαντεμοχώρια. Το 1695 ως αρχικαμηλιέρης αναφέρεται ο *Αμπντουλλάχ*, ο οποίος μίσθωσε το έτος εκείνο τους ίδιους φόρους με τον προκατόχό του⁴⁶. Αυτός ο *Αμπντουλλάχ* πρέ-

41 Ο καιρός της αναπαραγωγής τους είναι η άνοιξη και η κνοφορία τους διαρκεί 11-12 μήνες. Γεννούν μόνο ένα νεογνό. Ο θηλασμός διαρκεί ένα χρόνο. Στις αρχές του 19ου αιώνα, η μέση διάρκεια ζωής μιας καμήλας υπολογιζόταν σε σαράντα έτη, αλλά μετά το τριακοστό ο ικανότητες του ζώου περιορίζονταν πολύ. George Robinson, *Three Years in the East*, London 1837, σ. 214.

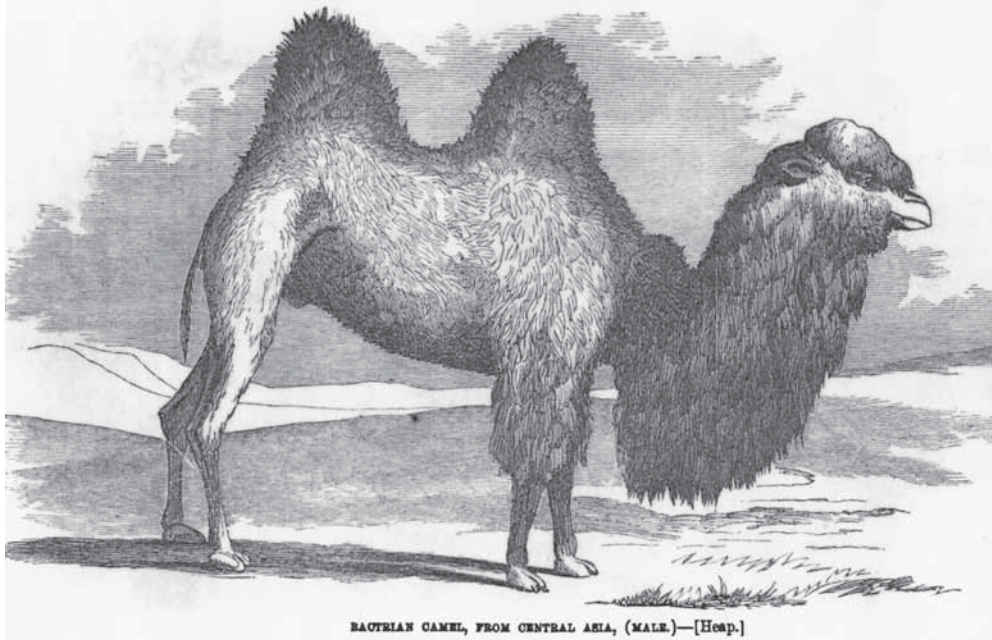
42 Η ταχύτητα της καμήλας δεν υπερβαίνει την ταχύτητα ενός ανθρώπου που βαδίζει σιγά (υπολογίζεται σε περίπου 3,5 χιλιόμετρα την ώρα)· Alexander Burnes, *Travels into Bokhara*, vol. 3, London 1839, σσ. 14, 129, 153-54.

43 Βασοδραβέλλης, *LAM*, σ. 19.

44 Το έτος εκείνο το εν λόγω ποσό αντιστοιχούσε σε 180 γραμμάρια ασήμι ή 14 γραμμάρια χρυσό. Για τον *φτωχό*, γράφει Αμερικανός αξιωματικός που στάλθηκε το 1856 από την κυβέρνηση των ΗΠΑ στη Μικρά Ασία για να προμηθευτεί καμήλες κατάλληλες για το κλίμα του Τέξας (Report of the Secretary of War, ό.π., σ. 127), η καμήλα είναι η μεγαλύτερη ευλογία. Η αντοχή της δεν έχει τέλος. Η χρησιμότητά της δεν έχει ταίρι. Η καμήλα δίνει στην οικογένειά του γάλα πολύ πλουσιότερο από το αγελαδινό. [Πρβλ. Αριστοφάνης Βυζάντιος (446): έχει δε η θήλεια (κάμηλος) γάλα λεπτότερον πάντων των ζώων]. Ντύνει τα παιδιά του με άφθονο μαλλί, τόσο λεπτό και ζεστό όσο και τον προβάτου. Μεταφέρει τα προϊόντα του στην αγορά και είναι ευχαριστημένη με το ξερό χόρτο που μασουλάει στην άκρη του δρόμου. Η τροφή της κοστίζει λίγο και διατηρεί τη χρησιμότητά της σε μια ηλικία στην οποία η αγελάδα και το άλογο σπάνια φτάνουν.

45 Γεωργιάδου-Τουμίνου, σσ. 350, 353, 377· βλ. επίσης τις αποφάσεις του ιεροδικείου 4,68,2· 4,85,3-86 και 4,106,3, που μεταφράστηκαν από την ίδια αλλά δεν εκδόθηκαν. Επειδή οι μάρτυρες ήταν σχεδόν πάντοτε μουσουλμάνοι, δεν αναφέρονται χριστιανοί καμηλιέρηδες, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν υπήρχαν. Δυστυχώς, είναι αδύνατο να συνδέσουμε τα πρόσωπα που συναντούμε με τα χωριά από τα οποία προέρχονταν.

46 Χεζιμίγλου 2004, σσ. 51-52.

Αρσενική βακτριανή καμήλα από την Κεντρική Ασία (με δύο καμπούρες). Δημοσιεύτηκε στο Report of the Secretary of the War (βλ. στη συνέχεια).

πει να ήταν το ίδιο πρόσωπο με τον *Αμπντουλλάχ* που το 1696 αγόρασε, όπως είδαμε, τα τυφλίδια του *Ομέρ*, του καθαρευμένου διευθυντή του πυριτιδοποιείου. Αν πράγματι συμβαίνει αυτό—και είναι πολύ πιθανό⁴⁷—ανταλαμβανόμαστε ότι υπήρχε οξεία αντιπαλότητα ανάμεσα στον *ναζίρη* του πυριτιδοποιείου και στον υπεύθυνο των μεταφορικών μέσων. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι ο διευθυντής του πυριτιδοποιείου απαιτούσε μεγάλο αριθμό καμηλών, που ο αρχικαμηλιέρης δε θα ήταν σε θέση να παραδώσει. Διενέξεις και συζητήσεις στα τέσσερα χιλιόμετρα που χώριζαν το Νταούντ Μπαλί με το Γραδεμπόρι κατέληξαν στην καθαίρεση του *Ομέρ* και στη δήμευση της περιουσίας του, την οποία έσπευσε να αγοράσει⁴⁸ αντί πινακίου φακής ο αντίπαλός του. Ίσως πάλι να την εποφθαλμούσε από την αρχή και φρόντισε να διαβάλει τον *ναζίρη* για να του την αφαιρέσει.

Το 1711 αγγελιοφόροι από την Κωνσταντινούπολη κατέφτασαν στην περιοχή για να μαζέψουν άνδρες και καμήλες⁴⁹. Το ίδιο επαναλήφθηκε και άλλες φορές. Το 1768, όμως, οι αγγελιοφόροι κατέφτασαν με εντολή να παραλάβουν πυρίτιδα και αντίσκινα, αλλά να τα μεταφέρουν με τις καμήλες που αναμένονται⁵⁰. Η πληροφορία αυτή δείχνει ότι η τοπική παραγωγή καμηλών δεν επαρκούσε πλέον.

Αγγελιοφόροι με διαταγή να συγκεντρώσουν ζώα κατέφτασαν επίσης το 1770, το 1784 και το 1787. Κάθε φορά, όμως, ο αριθμός των ζώων που έπρεπε να συγκεντρωθούν ήταν μι-

κρότερος από την προηγούμενη, ενώ αυξανόταν ο αριθμός των κάρων⁵¹, ένδειξη βελτίωσης του οδικού δικτύου και της τεχνολογίας των μεταφορών αλλά και συρρίκνωσης της τοπικής καμηλοτροφίας.

Οι αξιωματούχοι απαιτούσαν πλέον όχι ζώα αλλά χρήματα για να αγοράσουν ζώα από άλλους τόπους. Το οικονομικό βάρος για την εξεύρεση μεταφορικών μέσων μετατέθηκε από την ύπαιθρο στην πόλη της Θεσσαλονίκης. Στη διάρκεια του 18ου αιώνα το Νταούντ Μπαλί έφθινε σιγά-σιγά ως κτηνοτροφικό κέντρο. Αυτό έγινε για τρεις λόγους: Πρώτον, σε πολεμικές περιόδους οι απώλειες των ζώων ήταν μεγάλες. Δεύτερον, η αναπαραγωγή των υβριδίων *τουλού* πρέπει να παρουσίαζε αρκετές δυσκολίες για κλιματικούς λόγους. Τρίτον και κυριότερο, η εξάλειψη της καμηλοτροφίας οφειλόταν στις αντίξοες σχέσεις παραγωγής, που βασιζόνταν στην αγγαρεία.

2.4. Η αγγαρεία

Στην οθωμανική δημοσιονομική ορολογία ο όρος *αβαρίζ ντιβανιγιέ* περιγράφει τις έκτακτες εισφορές σε είδος, χρήμα ή εργασία, οι οποίες επιβάλλονταν στους κατοίκους μιας περιοχής για τη λειτουργία της στρατιωτικής επιμελητείας. Αν και οι φόροι *αβαρίζ* σιγά-σιγά έπαψαν να είναι έκτακτοι και μεταβλήθηκαν σε μόνιμη ετήσια επιβάρυνση, ξεχώριζαν πάντοτε από τους τακτικούς φόρους, που είχαν ως έρεισμα τον ισλαμικό ιερό νόμο ή το έθιμο (αντίστοιχα ονομάζονταν

47 Είναι πολύ πιθανό για τους εξής λόγους: Πρώτον, και στις δύο περιπτώσεις έχουμε ασυνήθιστα εύπορο πρόσωπο. Δεύτερον, σε αμφότερες τις πηγές το πρόσωπο αυτό ονομάζεται μόνο με το όνομά του (*Αμπντουλλάχ*) χωρίς μνεία πατρωνίμου. Με άλλα λόγια ήταν πολύ γνωστό πρόσωπο. «ο» *Αμπντουλλάχ*, ο οποίος δε χρειάζοταν πατρώνυμο για να ξεχωρίσει από τους άλλους. Τρίτον, το όνομα *Αμπντουλλάχ* δεν ήταν συνηθισμένο στη Θεσσαλονίκη της εποχής. Από τα 106 ονόματα μαρτύρων σε ζητηματολογικά έγγραφα, τα οποία περιλαμβάνει συλλογή μεταφρασμένων εγγράφων από τα τέλη του 17ου αιώνα, απαντά μόνο ένας *Αμπντουλλάχ*, που ήταν εκπαιδευτικός: βλ. Χαζιμογλου 2004, σσ. 46-49.

48 Για την ακρίβεια αγόρασε τη χρήση της δημόσιας γης, της οποίας έγινε διηγετής και απολαυστικός νομέας αλλά όχι κύριος (ιδιοκτήτης).

49 *MMI*, σ. 270.

50 *MMI*, σ. 403.

51 *MMI*, σ. 327 κ.έ.

ρουσούμ σεριγιέ και ρουσούμ ορφιγιέ)⁵².

Από τα μέσα του 17ου αιώνα ο *αβαριζ* συγκεντρωμένων περιοχών ορίστηκε για τον εφοδιασμό των στάβλων, της κουζίνας και άλλων υπηρεσιών των σουλτανικών ανακτόρων. Οι διευθυντές των υπηρεσιών –λ.χ. ο αρχισταυλίτης, ο *Μπας Μιραχούρ*,– ήταν αρμόδιοι για την εισπραξη των σχετικών εσόδων και την εκτέλεση των αγγαρειών. Το σύστημα αυτό ονομάστηκε *οτζακλίκ*⁵³. Στο καθεστώς του *οτζακλίκ* είχε υπαχθεί και το Νταούντ Μπαλί.

Για να καθοριστούν οι υποχρεώσεις κάθε χωριού πραγματοποιούνταν σκληρές διαπραγματεύσεις μεταξύ των εκπροσώπων των φορολογουμένων –που επικαλούνταν αδυναμία να αναλάβουν πρόσθετες υποχρεώσεις– και των εντεταλμένων για την εισπραξη, που επισήμαναν τις ανάγκες του κράτους⁵⁴.

Η Οθωμανική Αυτοκρατορία ήταν χωρισμένη σε φορολογικές μονάδες, που ονομάζονταν *αβαριζ χανέ* (*avârîzhâne*). Κατά τον 15ο και στις αρχές του 16ου αιώνα η φορολογική μονάδα *αβαριζ χανέ* συνέπιπτε με το τυπικό νοικοκυριό⁵⁵. Από τον 17ο αιώνα το σύστημα μεταβλήθηκε και ο αριθμός των φορολογούμενων νοικοκυριών που αποτελούσαν μια φορολογική μονάδα διαμορφωνόταν με βάση την οικονομική κατάσταση κάθε περιοχής και τις εκάστοτε ανάγκες του *οτζακλίκ*.

Προκειμένου να διατηρείται δημογραφική ισορροπία και να επιτυγχάνονται οι στόχοι του *οτζακλίκ*, το κράτος πραγματοποιούσε αναγκαστικές μετακινήσεις πληθυσμών⁵⁶. Η ανάμιξη ενός αναγκαστικού εποικισμού στην περιοχή του Καρανταγλί διατηρήθηκε στον οικισμό Δρυμίγλαβα, σε απόσταση 9 χιλιομέτρων από το Γραδεμπόρι. Η ανάμιξη συμπίπτει χρονικά με την εποχή της ίδρυσης του πυριτιδοποιείου⁵⁷. Η ενθύμηση που διασώθηκε δηγείται συνοπτικά τη μαζική μετεγκατάσταση πληθυσμού από την περιοχή του Παγγαίου⁵⁸. Οι έποικοι εγκατα-

στάθηκαν⁵⁹ κοντά σε ένα κτήμα το οποίο αργότερα περιήλθε στη μονή Βλατάδων⁶⁰, όπου και δημιούργησαν νέο οικισμό⁶¹. Ίσως η δημιουργία του να είχε σχέση με την ίδρυση του πυριτιδοποιείου. Εξάλλου, στον 17ο αιώνα πρέπει να τοποθετηθεί και η ίδρυση του Γενί Κιοϊ, που, όπως μαρτυρεί το όνομά του, ήταν νέος οικισμός.

Σε έγγραφο του 1707 περιγράφεται το *οτζακλίκ* που επιβάρυνε τα περίχωρα της Θεσσαλονίκης για την εξυπηρέτηση του *μιραχούρ*, δηλαδή του αυτοκρατορικού στάβλου. Το *οτζακλίκ* περιλάμβανε την ομάδα των υπηρετών *καμηλών*⁶², με 101 *αβαριζ χανέ* στα χωριά Τέκελι, Αραπλί (μαζί με άλλους μικρότερους οικισμούς) και Νταούντ Μπαλί. Υπήρχε επίσης και μια ομάδα *δούλων για τις καμήλες*⁶³, στον οικισμό Μπίναρτζα (Μπουγαρίοβο, στην περιοχή της Νέας Μεσημβρίας). Στο Γενί Κιοϊ χρεώθηκαν 44 *αβαριζ χανέ* που εξέτρεφαν άλογα και άγριες φοράδες⁶⁴.

Το Νταούντ Μπαλί επιβαρύνθηκε με 14 *αβαριζ χανέ* *καμηλοτορφών*. Πόσος ήταν όμως ο πληθυσμός του χωριού; Στις αρχές του 18ου αιώνα σε ένα *αβαριζ χανέ* αντιστοιχούσε –ακόμη– μία οικογένεια. Συνεπώς, η ομάδα του Νταούντ Μπαλί περιλάμβανε 14 οικογένειες. Ο μέσος όρος των μελών κάθε οικογένειας υπολογίζεται σε 5. Καταλήγουμε έτσι σε έναν αριθμό 70 προσώπων, που κατοικούσαν στο Νταούντ Μπαλί και ασχολούνταν άμεσα με την εκτροφή *καμηλών*. Ο αριθμός είναι υπερβολικός σε σύγκριση με τον πληθυσμό του τοιφυλικού Νταούντ Μπαλί στα μέσα του 19ου αιώνα (150-180 κάτοικοι). Ο κύριος όγκος των κατοίκων θα πρέπει να καλλιεργούσε τη γη, ώστε να συντηρεί και τις οικογένειες των *καμηλιέρηδων*, οι οποίοι όχι μόνο δεν κέρδιζαν τίποτε από την εργασία τους αλλά επιβαρύνονταν και με χρηματικές υποχρεώσεις για την εκτέλεσή της.

52 Agoston, ό.π., σ. 118. για περισσότερα, βλ. Halil Inalcik, «Military and Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700», *Archivum Ottomanicum* VI (1980), σσ. 283-337, ειδικά σσ. 313-317· βλ. Επίσης τις ειδικές μελέτες Süleyman Demirci, «Avariz and Nüzul Levies in the Ottoman Empire: An Assessment of Tax Burden on the Tax-paying Subjects. A Case Study of the Province of Karaman, 1628-1700», *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* [Journal of Institute of Social Sciences] 11 (2001), σσ. 293-308· του ίδιου, «Itizam (tax-farming) in the Avârîz-tax System: A Case Study of the Ottoman Province of Karaman, c. 1650s-1700», *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* [Journal of Institute of Social Sciences] 12 (2002), σσ. 159-172.

53 Γίνεται σύγκριση με το *οτζάκ* των Γενιτόρων (βλ. Βαοδραβέλλης, *LAM*, σ. 75). Δεν υπάρχει όμως καμία άμεση σχέση μεταξύ γενιταρικών σομάτων και συστήματος *οτζακλίκ*, εκτός από ειδικές περιπτώσεις στις οποίες μια λειτουργία *οτζακλίκ* προοριζόταν για το σώμα των Γενιτόρων. Η σύγκριση γεννάται από την κοινή χρήση της λέξης *οτζάκ* (=εστία, εξ ου και τζάκι).

54 Linda T. Darling, *Revenue-raising and Legitimacy: Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire 1560-1660*, Leiden 1996, σ. 175.

55 Σε αντιστοιχία προς το *avârîzhâne*, το φορολογούμενο νοικοκυριό ονομαζόταν *gerçekhâne* (γερτσέκχανε).

56 *Sürgün*, κατά τη διοικητική ορολογία.

57 *Εἰς τὰ Δρυμίγλαβα συγκεντρώθησαν ὅλα τὰ τοιφυλίκια ἀπὸ το Μπακορὸν, τοὺς πρόποδες τοῦ Δεβέκραν, τῆς Κοινοστράτης, τὰ Φουρνουδία, τὰ Πουρναουδία καὶ ἄλλα τοιφυλίκια, φοβούμενα τὰς ἐπιδρομὰς καὶ τὰς λεηλασίας τῶν μπασημπονοσόκηνων. Ἦλθαν καὶ ἔχτισαν τὸ χωριὸ Δρυμίγλαβα πλησίον ἐνὸς Μετοχίου, το ὁποῖο ἦτο εἰς τὴν νότιον πλευρὰν τοῦ νεοκτισθέντος χωρίου τὸ 1663.* Ανώνυμος, «Μερική βιογραφία και ιστορικόν ιδρύσεως και μετονομασίας της κομποπόλεως Δρυμιού από Δρυμίγλαβα», *Δρυμιός* (ενημερωτικό φυλλάδιο του Πολιτιστικού Συλλόγου Δρυμιού), τχ. 46 (Χειμῶνας 2006-2007), σ. 5.

58 Αναφέρεται η τοποθεσία *Δεβέκραν* [Ντεβέ Κιράν=Μέλισσα Παγγαίου].

59 Η εγκατάσταση δεν μπορούσε να πραγματοποιηθεί παρά μόνο με την άδεια των οθωμανικών αρχών.

60 Γεώργιος Στογιόλογου, *Η εν Θεσσαλονίκη πατριαρχική μονή των Βλατάδων*, Θεσσαλονίκη 1971, σσ. 245, 294, 309-311. Το κτήμα ήταν μετόχι της μονής από το 1750 ως το 1850. Προφανώς, ο προσδιορισμός του τόπου *πλησίον του μετοχίου* γίνεται εκ των υστέρων. Όταν συντελέστηκε ο εποικισμός της περιοχής, δεν υπήρχε ακόμη το μετόχι.

61 Ο οικισμός αναφέρεται σε έγγραφο του έτους 1780, το οποίο αφορά σύνταξη διαπραγματεύσεων όλων των χωριών της περιοχής Θεσσαλονίκης για το ύψος και τον επιμερισμό των έκτακτων φόρων· Βαοδραβέλλης, *LAM*, σ. 312. Κοντά στον οικισμό αυτόν αναφέρεται στο ίδιο έγγραφο και ένας γαϊτανικός, ονόματι *Καμίρα*, με χριστιανό εκπρόσωπο· βλ. λ. στο Θόμη Βέρρου, *Τοπωνύμια και διοικητική κατανομή οικισμών της Μακεδονίας*, Θεσσαλονίκη 2008. Όλοι οι προσδιορισμοί τοπωνυμίων στην παρούσα εργασία, εκτός αν αναφέρεται διαφορετικά, έγιναν με βάση το πολύτιμο αυτό λεξικό.

62 Ο όρος στο έγγραφο είναι *hademe-i Küran*.

63 Ο όρος στο έγγραφο είναι *kullukçyan-i çıran*, διαφέρει δηλαδή από τον προηγούμενο (βλ. την προηγούμενη υποσημείωση). Ο όρος *hademe* (*χαντεμέ*) παραπέμπει στη μισθωτή εργασία, ενώ ο όρος *kullukçi* σε καταναγκαστική εργασία· βλ. «Çağlar Keyder, Faruk Tabak, *Landholding and Commercial Agriculture in the Middle East*, New York 1991, σ. 49. Δε γνωρίζουμε, όμως, αν στο συγκεκριμένο έγγραφο η διαφοροποίηση μεταξύ των δύο όρων έχει την παραπάνω σημασία, αν δηλαδή στην Μπίναρτζα η εργασία γινόταν με δούλους. Παλαιότερα ο όρος *hademe* σήμαινε τον ανακτορικό σοματοφύλακα (Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, τ. 3, Cambridge 1977, σ. 41: *hademe-i Rikâb-i Hümayun*). Στη Μέση Ανατολή η λέξη σήμαινε τον υπηρέτη (Beshara Doumani, *Family History in the Middle East: Household, Property, and Gender*, Albany 1999, σ. 60), έννοια που διαδόθηκε ευρύτερα. Για τις ποικίλες σημασίες του όρου *υπηρέτης* στην οθωμανική αυλή, βλ. Elisabeth Özdalga, *Late Ottoman Society: the Intellectual Legacy*, Oxfordshire 2005, σ. 117.

64 *Yuncuyan ve madyan*· Βαοδραβέλλης, *LAM*, σ. 75. πρβλ. Δημητριάδης 1980, σσ. 421-422.

Ίσως, λοιπόν, θα πρέπει να αναθεωρήσουμε την εντύπωση που επικράτησε μέχρι τώρα –με βάση τα δεδομένα του 19ου αιώνα– ότι το Νταούντ Μπαλί ήταν απλώς ένα τσιφλίκι με λίγους καλλιεργητές.

Το ίδιο έγγραφο του 1707 περιγράφει τα καθήκοντα των *αβαριζχανέ* των γύρω χωριών, βάσει του εθίμου: Θέριζαν, σύμφωνα με την παράδοση, τα λιβάδια του δημοσίου, όπως προσδιοριζόταν σε παλαιότερο φορολογικό κατάστιχο. Οι υπηρέτες, ιπποκόμοι και βοσκοί περιπολούντα και φύλαγαν από τα πολύ παλαιά χρόνια τα ζώα του *οτζακλίκ*, κατασκευάζαν τις μάνδρες και τις σιαδέες τους και, όταν υπήρχε ανάγκη, μετέφεραν τα κοπάδια στην Κωνσταντινούπολη, κατέβαλλαν εξ ιδίων τα οδοπορικά έξοδα των φυλάκων και παρείχαν το χόρτο και το άχυρο των ζώων. Έναντι της υπηρεσίας τους αυτής απαλλάσσονταν από τους διάφορους φόρους⁶⁵. Η απαλλαγή ήταν σημαντική, αν κρίνουμε από το γεγονός ότι υπήρχε τάση μεταναστεύσης προς τα απαλλασσόμενα χωριά⁶⁶.

2.5. Από την αργαρεία στον χρηματικό φόρο

Οι αλλαγές που πραγματοποιήθηκαν στον 18ο αιώνα αποτυπώνονται σε ένα έγγραφο ανάλογου περιεχομένου προς το προηγούμενο, που χρονολογείται στα 1771. Στα 64 χρόνια που μεσολάβησαν εξέλιπε ο διαχωρισμός ανάμεσα σε ιπποκόμους και καμηλοκόμους. Οι κάτοικοι όλων των χωριών χαρακτηρίζονται συλλήβδην ως *κοροτζονγιάν* (*korucuyan*=φύλακες των δασών, αγροφύλακες)⁶⁷. Τα βάρη δεν κατανέμονται πλέον βάσει φορολογικών μονάδων (*αβαριζχανέ*), όπως γίνονταν το 1707, αλλά έχουν χρηματική μορφή, απόδειξη ότι η εισφορά σε είδος είχε αντικατασταθεί από χρηματικό φόρο. Το 1771 ο φόρος ισοδυναμούσε με 100 γραμμάρια χρυσό⁶⁸. Με αυτή την ποσότητα χρυσού αγόραζε κανείς στα τέλη του 17ου αιώνα μόνο επτά καμήλες. Ουσιαστικά το φορολογικό βάρος όχι μόνο είχε μειωθεί⁶⁹ αλλά και είχε μετακυλιστεί στους κατοίκους της Θεσσαλονίκης, διότι, όταν το κράτος απαιτούσε πλέον ζώα, το αντίτιμο χρεωνόταν στη χριστιανική και την εβραϊκή κοινότητα της πόλης.

Η συμμετοχή του Νταούντ Μπαλί στον συνολικό χρηματικό φόρο των *φυλάκων των δασών* ανήλθε σε 19% στα 1771 έναντι συμμετοχής 14% στα *αβαριζχανέ* του έτους 1707. Επίσης, με αυξημένη συμμετοχή εμφανίζεται και το Αραπλί (Νέα Μαγνησία), ένδειξη ότι υπήρξαν μεταβολές του ειδικού βάρους κάθε χωριού στην περιοχή. Η συρρίκνωση του *οτζακλίκ* δεν έθιξε ι-

σομερώς όλα τα χωριά. Το Νταούντ Μπαλί φαίνεται να βγήκε ωφελημένο.

3. Ιδιοκτησία και φορολογία (17ος-18ος αιώνας)

Σύμφωνα με έγγραφο του 18ου αιώνα, το Νταούντ Μπαλί ανήκε στο βακούφι του *Γαζή Εβρενός μπέη* (β' μισό 14ου-αρχές 15ου αιώνα), μαζί με το Γενί Κιοϊ, το Γραδεμπόρι και πολλά άλλα χωριά⁷⁰. Τι σημαίνει όμως ότι το χωριό ανήκε στο βακούφι;

3.1. Ο συμπληρωματικός κεφαλαικός φόρος

Το βακούφι του *Γαζή Εβρενός μπέη* υπήρχε ήδη το 1417, συνεπώς η υπαγωγή των τριών χωριών του Καρανταγλί στο βακούφι μπορεί να αναχθεί στο απώτερο παρελθόν. Τουλάχιστον ένα τμήμα των οικογενειών του Νταούντ Μπαλί πρέπει να περιλαμβανόταν στους 3.695 *χανέδες* (τεμιαρτές φορολογικές μονάδες)⁷¹ της περιοχής Θεσσαλονίκης που υπάγονταν στο βακούφι του *Γαζή Εβρενός* και στα μέσα του 17ου αιώνα κατέβαλλαν στο κράτος τον *συμπληρωματικό κεφαλαικό φόρο* (*ziyade-i cizye*). Ο φόρος αυτός συμπλήρωνε τον κεφαλαικό (*cizye*)⁷². Από το ύψος του μπορούμε να κατανοήσουμε αν οι κάτοικοι φορολογούνταν βαριά ή όχι.

Η μέση ετήσια επιβάρυνση ανά *χανέ* για τον συμπληρωματικό κεφαλαικό φόρο στην περίοδο 31.10.1655-8.10.1657 ήταν 105 ακτσέδες (αντιστοιχούσε στην αξία 34 γραμμαρίων ασημιού ή 3 γραμμαρίων χρυσού). Το συνολικό ποσό του *ziyade-i cizye* διατέθηκε στην προμήθεια υφάσματος για τις ανάγκες του σώματος των Γενιτσάρων⁷³. Το 1677-78 η ετήσια επιβάρυνση ανά *χανέ* ανέβηκε σε 403 ακτσέδες⁷⁴. Παρά τη μείωση της περιεκτικότητας σε πολύτιμο μέταλλο, το ποσό αυτό αντιστοιχούσε πλέον σε 90 γραμμάρια ασημί ή 5,5 γραμμάρια χρυσό. Το βάρος του συμπληρωματικού κεφαλαικού φόρου, δηλαδή, είχε σχεδόν τριπλασιαστεί από τα μέσα του αιώνα αποτιμώμενο σε ασημί και είχε διπλασιαστεί αποτιμώμενο σε χρυσό. Με άλλα λόγια, το γεγονός ότι ένα χωριό ανήκε στο βακούφι του *Γαζή Εβρενός* δε σήμαινε και ευημερία για τον πληθυσμό του. Άλλωστε, εκτός από τον κεφαλαικό και τον συμπληρωματικό κεφαλαικό φόρο υπήρχε και το *αβαριζ*, που, όπως είδαμε, επιβάρυνε ανεξαρτέτως τον πληθυσμό όλων των χωριών.

Η φορολογική καταπίεση προκάλεσε αντιδράσεις στην περιοχή του Καρανταγλί. Χαρακτηριστικό είναι το επεισόδιο που συνέβη το 1702 λίγα χιλιόμετρα μακριά από το σημερινό Ωρα-

65 Βασδραβέλλης, *IAM*, σ. 75 (αιτωρώς διορθώνω την απόδοση του ορού *οτζακλίκ*)· βλ. Δημητριάδης 1980, σ. 421. Το έγγραφο δεν ξεκαθαρίζει αν οι αργαρείες εκτελούνταν στον σταβλό κάθε καμήλεση ή αν όλοι οι υπόχρεοι έπρεπε να συγκεντρώνονται σε κοινό εργοστάσιο για να φροντίζουν εκεί τις καμήλες.

66 Βασδραβέλλης, *IAM*, σ. 73.

67 Εκτός από το Νταούντ Μπαλί, ο κατάλογος περιλαμβάνει το Αραπλί (Νέα Μαγνησία, με δύο οικισμούς Χανλού και Μπουστανλού), την Μπουναρτζα (Μπουναρτζαίο, οικισμός στη Νέα Μεσημβρία), το Τέκελι και το Γενί Κιοϊ, όχι όμως το Αϊβάτι και την Μπάλτζα· Δημητριάδης 1980, σ. 422.

68 Το ποσό ήταν 15.440 ακτσέδες.

69 Αν και δεν μπορούμε να αποτιμήσουμε σε χρηματικούς όρους τι σήμαιναν 101 *αβαριζχανέ* που συναντήσαμε στα 1707, το βάρος της αργαρείας πρέπει να ήταν τότε πολύ μεγάλο σε σύγκριση με τις επτά καμήλες του 1771.

70 Αυτόθι, σ. 410.

71 Αν και ο αριθμός των *χανέδων* θεωρητικά αντιστοιχεί στον αριθμό των οικογενειών, στην πράξη αυτό σπανίως συνέβαινε· βλ. *Inventory of Ottoman Turkish Documents About Waqf Preserved in the Oriental Department at the St. Cyril & Methodius National Library Part 1-Registers*, 22. (Ηλεκτρονική έκδοση στην ιστοσελίδα [http://www.imir.bg.org/imir/books/Inventory_Waqf_\(orig\)1.pdf](http://www.imir.bg.org/imir/books/Inventory_Waqf_(orig)1.pdf)).

72 Ο *ziyade-i cizye* επέβρινε τον μη μουσουλμανικό πληθυσμό στα χωριά που ανήκαν σε βακούφια. Σκοπός του ήταν να αποκαταστήσει την απώλεια εσόδων από τον κυρίως κεφαλαικό φόρο (*cizye*), την οποία προκαλούσε η συνεχής υποτίμηση του ακτσε. Καθώς η υποτίμηση του ακτσε συνεχίστηκε σε ολόκληρο τον 17ο αιώνα, ο όρος του *ziyade-i cizye* συνεχώς αυξανόταν. Πάντως, τον φόρο αυτόν εισέπραττε το κράτος και όχι το βακούφι· βλ. Michael Kiel «Remarks on the Administration of the Poll Tax in the Ottoman Balkans and Value of Poll Tax Registers (*cizye defterleri*) for Demographic Research», *Études Balkaniques* 4 (1990), σ. 73.

73 *Inventory of Ottoman Turkish Documents*, σ.π.

74 Αυτόθι, σ. 124.

όκαστρο. Έξι χριστιανοί πρόκριτοι του χωριού Αϊβάτι επιτέθηκαν κατά του συγχωριανού τους *Χασάν*, ο οποίος είχε μισθώσει από τον διοικητή των Γενιτσάρων στην Κωνσταντινούπολη (*Καπουτζί πιασί*) το δικαίωμα να εισπράξει τον κεφαλικό φόρο⁷⁵. Οι έξι πρόκριτοι ξέσχισαν τα έγγραφα του *Χασάν* και έκαψαν το σπίτι του. Με διαταγή του σουλτάνου συνελήφθησαν και εγκλείσθηκαν στο φρούριο της Θεσσαλονίκης, μέχρι να πληρώσουν⁷⁶. Η πράξη τους δεν αντιμετωπίστηκε ως έγκλημα κατά του κράτους, αλλά ως αστικό αδίκημα σε βάρος του μισθωτή του κεφαλικού φόρου. Πιθανότατα το επεισόδιο αυτό δεν ήταν μεμονωμένο. Έτυχε να το πληροφορηθούμε, διότι οι τοπικοί αξιωματούχοι έδειξαν απροθυμία να αναμειχθούν και ο διοικητής των Γενιτσάρων αναγκάστηκε να ζητήσει την έκδοση σουλτανικού διατάγματος. Το 1704 οι κάτοικοι του Γραδεμπορίου διαμαρτυρήθηκαν με υπόμνημά τους, διότι οι μισθωτές του φόρου *αβαριζ* δεν αναγνώριζαν την απαλλαγή τους από τον εν λόγω φόρο, απαλλαγή που είχαν κερδίσει, επειδή ασχολούνταν με τον καθαρισμό του υδροσωλήνων του πυριτιδοποιείου. Δύο χρόνια αργότερα, εγκαταλείφθηκε λόγω της βαριάς φορολογίας ένας οικισμός που βρισκόταν λίγα χιλιόμετρα βορειότερα από το Καρανταγλί⁷⁷.

3.2. Η πληθυσμιακή εξέλιξη (18ος αιώνας)

Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι στην περιοχή του βακουφίου του *Γαζή Εβρενός* πολλά χωριά μετατράπηκαν σε *τσιφλίκια*. Δηλαδή, οικισμοί αγροτών, οι οποίοι εξουσίαζαν τις γύρω δημόσιες γαίες και τις καλλιεργούσαν σε οικογενειακή βάση, μετατράπηκαν σε αραιά κατοικημένα αγροκτήματα, τα οποία εξουσίαζε ένας μόνο νομέας και καλλιεργούσαν επίμορτοι καλλιεργητές⁷⁸. Η υποτιθέμενη εξέλιξη από χωριό σε *τσιφλίκι* παρουσιάζεται από τους υποστηρικτές της ως αρνητική. Η μείωση του πληθυσμού προβάλλεται ως ένας λόγος για τη συγκέντρωση σε λίγα χέρια του δικαιώματος εξουσίας γαιών.

Από την άλλη πλευρά, η μείωση του πληθυσμού στο βακούφι του *Εβρενός* έχει αμφισβητηθεί, μετά την εξέταση των φορολογικών εσόδων του στημακρά περίοδο⁷⁹. Άλλωστε, τα στοιχεία που παρουσιάζουμε για το Νταούντ Μπαλί δεν ενισχύουν την άποψη ότι ο πληθυσμός μειώθηκε, τουλάχιστον μέχρι το 1770. Επιπλέον, πρέπει να είμαστε πολύ προσεκτικοί για το τι σήμαινε ο όρος *τσιφλίκι* για τους ανθρώπους του 17ου αιώνα, διότι είναι πολύ πιθανό ότι δεν είχε την έννοια που απέκτησε στα μέσα του 19ου αιώνα (όπως θα δούμε πιο κάτω) και την οποία χρησιμοποιούμε σήμερα. Ο εντοπισμός του όρου *τσιφλίκι* σε κείμενα του 17ου αιώνα δε σημαίνει αυτόματα ότι επικρατούσε επίμορτη καλλιέργεια. Επίσης, η ύπαρξη βακουφικών ιδιοκτησιών σε ένα χωριό δε σημαίνει ότι ολόκληρη η κτηματική

περιοχή του χωριού ανήκε στο βακούφι⁸⁰. Οι κατάλογοι του φόρου *ziyade-i cizye*, επί παραδείγματι, καταγράφουν μόνο τα νοικοκυριά που καλλιεργούσαν γαίες του βακουφίου και όχι όλους τους κατοίκους ενός χωριού⁸¹. Οι γαίες του Νταούντ Μπαλί δεν ανήκαν στο σύνολό τους στο βακούφι του *Γαζή Εβρενός*, όπως προκύπτει από τα παρουσιαζόμενα κτηματολογικά έγγραφα.

3.3. Ο δραγουμάνος

Στις 2 Φεβρουαρίου 1697 κάποιος *Μεχμέτ γιος Μαχμούτ*, κάτοικος Θεσσαλονίκης, μεταβίβασε στον *Μουσταφά γιο Αχμέτ* δύο ακίνητα, τα οποία βρίσκονταν στο χωριό Νταβούντ Μπαλί, στον *ναχιγιέ* (επαρχία) του Μικρού Βαρδάρη. Το πρώτο από τα δύο ακίνητα ανήκε στην ιδιοκτησιακή κατηγορία τελείας κυριότητας. Το δεύτερο ανήκε στην κατηγορία των δημοσίων γαιών. Στην πρώτη περίπτωση ο πωλητής μεταβίβασε την πλήρη κυριότητα, ενώ στη δεύτερη περίπτωση το δικαίωμα της διηνεκούς εξουσίας, όχι όμως και την φιλή κυριότητα, η οποία ανήκε στο δημόσιο. Επειδή η γη ήταν δημόσια, η μεταβίβαση έγινε παρουσία του *σαχή* (τιμαριούχου).

Το πρώτο ακίνητο περιγράφεται ως *οικία τελείας κυριότητας που ονομάζεται τσιφλίκι* και περιλάμβανε δύο δωμάτια, αχυράνα, αχούρι, σκέπαστρα, αποθήκες και γεωργικά εργαλεία. Η περιγραφή αυτή του υποστατικού, που επαναλαμβάνεται και σε άλλα έγγραφα του ιεροδικείου⁸², δημιουργεί πολλές αμφιβολίες για τη νομική σημασία του όρου *τσιφλίκι* στα τέλη του 17ου αιώνα. Σε όλες τις γνωστές περιπτώσεις ο όρος σημαίνει το υποστατικό του αγροκτήματος που ανήκει –κατά πλήρη κυριότητα– στον εξουσιαστή του τελευταίου. Δε φαίνεται να έχει κάποια σχέση με την επίμορτη καλλιέργεια μεγάλων κτημάτων, την έννοια δηλαδή που απέκτησε ο όρος *τσιφλίκι* αργότερα.

Το δεύτερο ακίνητο ήταν αγρός με έκταση 15 στρέμματα. Το πρώτο ακίνητο (το υποστατικό) βρισκόταν επάνω στο δεύτερο (τον αγρό), αποτελούσε όμως ξεχωριστή ιδιοκτησία, διότι στην οθωμανική νομοθεσία για τη γη δεν ίσχυε η αρχή *τα υπερχεόμενα τοις υποκειμένους*, η οποία χαρακτηρίζει το ελληνονομομαϊκό δίκαιο.

Το κτήμα συνόρευε με δημόσιο δρόμο, με *βακουφική ιδιοκτησία*, με την οικία του *Αμπντουλλάχ* και την οικία του *Ρετζέπ*. Συνεπώς, στην κτηματική περιοχή του Νταούντ Μπαλί, εκτός από τις γαίες του βακουφίου του *Εβρενός*, υπήρχαν ταυτοχρόνως δημόσιες γαίες και ίσως και ιδιωτικά κτήματα. Αυτό ήταν σύνηθες στα οθωμανικά χωριά και φαίνεται ότι το Νταούντ Μπαλί δεν αποτελούσε εξαίρεση.

Η αξία του όλου κτήματος που αγόρασε ο *Μουσταφά γιος Αχμέτ* ήταν 80 γρόσια, από τα οποία 60 δόθηκαν για το υποστατικό και 20 για την εξουσίαση του αγρού⁸³. Το συνολικό πο-

75 Οι περιφέρειες που καθορίζονταν για την εισπράξη του *cizye* μεταβάλλονταν συχνά.

76 Βασδαβέλλης, *LAM*, σσ. 41-42.

77 Αυτόθι, σ. 76.

78 Vassilis Demetriades, «Problems of Land-Owning and Population in the Area of Gazi Evrenos Bey's Vakıf», *Balkan Studies*, 22 (1981), σσ. 43-57.

79 Kiel, ό.π.

80 Τι σημαίνει άλλωστε ότι το έδαφος ανήκε στο βακούφι του *Εβρενός*; Το γεγονός ότι φιλός κύριος της γης ήταν το βακούφι και όχι το δημόσιο δεν αποτελούσε αιτία για τη μείωση του πληθυσμού ούτε για τη συγκέντρωση της γης στα χέρια λίγων νομέων.

81 Kiel, ό.π., σ. 73.

82 Βλ. τα κείμενα του ιεροδικείου 4,25,3-4,36,3-37. Η μετάφραση έγινε από την Κίρη Γεωργιάδου-Τομίνο το 2003 στο πλαίσιο του εκδοτικού προγράμματος *Ιστορία της Επιχειρηματικότητας* (Πολιτιστική Εταιρεία Επιχειρηματιών Βορείου Ελλάδος).

83 Γεωργιάδου-Τομίνο, ό.π., σσ. 348-349.

σό αντιστοιχούσε σε 1.450 γραμμάρια ασήμι ή 111 γραμμάρια χρυσό. Τόσο στοιχίζει περίπου μια απλή κατοικία μέσα στη Θεσσαλονίκη, ενώ ένας δούλος κόστιζε τα διπλάσια.

Ο αγοραστής του κτήματος, *Μουσταφά τσελεμπίγιος Αχμέντ*, εντοπίζεται και σε άλλα έγγραφα του ιεροδικείου, όπου αναφέρεται ως εκπρόσωπος του αδελφού του, *Μεχμέντ τσελεμπί*, ο οποίος επίσης αγόρασε μερικά ακίνητα την ίδια εποχή. Αυτός ο *Μεχμέντ* φαίνεται πώς ήταν μορφωμένος και ισχυρός. Σε κάποιο έγγραφο, μάλιστα, μνημονεύεται ως *Μεχμέντ τσελεμπίς ο τερτζουμάν* (δραγουμάνος, διερμηνέας)⁸⁴. Προφανώς ήταν δικαστικός διερμηνέας και όχι διερμηνέας του διοικητή, οπότε θα χρησιμοποιούνταν διαφορετικός όρος. Η προσφυγή ορθόδοξων χριστιανών στα ιεροδικεία καθιστούσε ιδιαίτερα σημαντική τη θέση των δικαστικών διερμηνέων⁸⁵. Με άλλα λόγια, ο *Μεχμέντ*, ο αδελφός του αγοραστή του κτήματος στο σημερινό Ωραιόκαστρο, ήταν ισχυρό και εύπορο πρόσωπο, όχι μόνο διότι είχε περιουσία αλλά και διότι ήταν σε θέση να διερμηνεύει. Υπέγραψε ως μάρτυρας σε πολλές μεταβιβαστικές πράξεις στα τέλη του 17ου αιώνα, κυρίως με χριστιανούς συμβαλλομένους.

Σε ποια γλώσσα όμως ο *Μεχμέντ τσελεμπίγιος Αχμέντ* συνεννοούνταν ως *διερμηνέας* με τους χριστιανούς; Πώς γνώριζε τις γλώσσες τους; (αν οι χριστιανοί διάδικοι γνώριζαν την τουρκική δεν υπήρχε ανάγκη ημετέρου). Οι πιθανότερες περιπτώσεις είναι είτε ο *Μεχμέντ* να καταγόταν από οικογένεια εξισλαμισμένων χριστιανών (δηλαδή ο πατέρας του, ο *Αχμέντ*, να ήταν γιος του *Αμπντουλλάχ*⁸⁶) είτε να είχε χριστιανή μητέρα.

3.4. Οι «γιοι του Αμπντουλλάχ»

Στο ίδιο συμπέρασμα μας οδηγεί μια άλλη ενδιαφέρουσα κτηματική συναλλαγή που πραγματοποιήθηκε στα τέλη Ιανουαρίου 1697. Ήταν πανομοιότυπη με εκείνη που εξετάσαμε. Ο αγοραστής απέκτησε την κυριότητα ενός ακινήτου, το οποίο στο σχετικό έγγραφο του ιεροδικείου χαρακτηρίζεται ως *οικία τελείας κυριότητας που ονομάζεται τσιφλίκι*. Όπως και στην προηγούμενη περίπτωση, το ακίνητο με αυτόν τον χαρακτηρισμό ήταν ένα υποστατικό, με αχούρια, αποθήκες, στάβλους και ζώα. Το υποστατικό βρισκόταν σε έναν *αγρό δημόσιας γης*, με έκταση 1.500 στρέμματα. Για την κυριότητα του υποστατικού ο αγοραστής πλήρωσε 700 γρόσια και για τη διημενή νομή και εξουσίαση της δημόσιας γης του αγροκτήματος 125 γρόσια⁸⁷. Το πο-

σό αυτό ήταν ίσης αξίας με 15 κιάλα ασήμι ή με ένα κιάλο χρυσό.

Η θέση αυτού του μεγάλου κτήματος εντοπίζεται στο χωριό Χαριάνκιοϊ, *στα σύνορα του χωριού Νταβούντ Μπαλί*. Συνόρευε με τρία κτήματα. Το πρώτο κτήμα ανήκε σε κάποιον *Χατζή-Αλή*, το δεύτερο σε κάποιον ή κάποια *Παλούδα* και το τρίτο στον *χαμαμτζή*, (ιδιοκτήτη χαμαμί). Προφανώς, ο *χαμαμτζής* δεν καλλιεργούσε αυτοπροσώπως τη γη, γι' αυτό και οι περίοικοι τον γνώριζαν εξ ακοής. Ο *Χατζή-Αλή*, πάλι, καθώς ανήκε στην τάξη των χατζήδων (*χατζηγιάν*) μάλλον δε θα καλλιεργούσε ο ίδιος τη γη του. Ο *Παλούδας* (ή η *Παλούδα*) φαίνεται από το όνομά του/ης πως ήταν χριστιανός/ή.

Ένα ενδιαφέρον στοιχείο του εγγράφου είναι η ταυτότητα του αγοραστή. Πρόκειται για τον *Ιμπραήμ γιο του Αμπντουλλάχ*, που αγόρασε το κτήμα από κάποιον μουσουλμάνο. Η προσωνυμία *γιος του Αμπντουλλάχ* είναι αποκαλυπτική: Το πιθανότερο είναι ότι ο πατέρας του δεν ονομαζόταν *Αμπντουλλάχ*. *Γιος του Αμπντουλλάχ* ονόμαζαν οι μουσουλμάνοι όσους μη μουσουλμάνους είχαν προσηλυτιστεί στο Ισλάμ⁸⁸. Όπως πληροφοροποιήσαμε από ένα άλλο έγγραφο⁸⁹, ο προσήλυτος *Ιμπραήμ* είχε έρθει στη Θεσσαλονίκη από την Καισαρεία, ένδειξη ότι προηγουμένως ήταν χριστιανός. Εγκαταστάθηκε στη Θεσσαλονίκη πριν από το 1694 και συνεταιρίστηκε με κάποιον *Μεχμέντ γιο Αλή*, που κατοικούσε στη συνοικία Ακτσέ Μεστζίνι⁹⁰. Το 1694 ο *Μεχμέντ* πέθανε και ο *Ιμπραήμ* κατέβαλε στην οικογένεια του συνταίρου του όσα του χρωστούσε: το σεβαστό ποσό των 640 γροσίων⁹¹. Δύο μήνες μετά την αγορά του κτήματος στα όρια Νταούντ Μπαλί και Χαριάνκιοϊ, ο *Ιμπραήμ* αγόρασε και μια κατοικία κοντά στην Πύλη του Βαρδάρη. Δεν ήταν πολυτελής. Περιλάμβανε δύο δωμάτια σε μια αυλή, διέθετε όμως κληματαριά και μουριά⁹², μεγάλες πολυτέλειες για το γρόο καλοκαίρι της Θεσσαλονίκης. Η θέση της κατοικίας ήταν ιδανική για όποιον είχε κτήματα έξω από την πόλη και έπρεπε να τα επισκέπτεται συχνά.

Όμως, στη συγκεκριμένη περίπτωση διαγράφεται κάτι μεγαλύτερο από το πορτρέτο ενός χριστιανού από την Καισαρεία που εξισλαμίστηκε και ήρθε στη Θεσσαλονίκη για να επενδύσει ένα σοβαρό ποσό χρημάτων. Και άλλοι προσήλυτοι επένδυσαν αρκετά χρήματα στην αγορά κτημάτων γύρω από το Νταούντ Μπαλί στα τέλη του 17ου αιώνα. Ένας από αυτούς ήταν ο *χατζή Γιουσούφ γιος Αμπντουλλάχ*, ο οποίος αγόρασε μια οι-

84 Πηγή: ιεροδικαστικό έγγραφο 4.9.1 (ανέκδοτο)· μεταφράστηκε από την Κίρρη Γεωργιάδου-Τομίνου.

85 Οι δικαστικοί διερμηνείς δεν αμείβονταν με μισθό από το κράτος, αλλά κατ' αποκοπή από τους διαδίκους. Διορίζονταν από την Υψηλή Πύλη, με πρόταση του τοπικού ιεροδικαστή, και μπορούσαν να ασκήσουν τα καθήκοντά τους μόνο αν είχε εκδοθεί το σχετικό σουλτανικό διάταγμα. Η ιδιότητα του δικαστικού διερμηνέα ήταν αγαθό αυτοτελές και μεταβιβάσιμο (*mükteseb hak*), δηλαδή μπορούσε να πουληθεί, όπως οποιδήποτε άλλο αγαθό: Kemal «Çiçek, «Interpreters of the Court in the Ottoman Empire as Seen from the Sharia Court Records of Cyprus», *Islamic Law and Society*, Vol. 9, No. 1 (2002), σσ. 1-15.

86 Όπως ονομαζόνταν οι προσήλυτοι (βλ. τη μεθεπόμενη υποσημείωση). Πράγματι, υπήρχε την ίδια εποχή πρόσωπο ονομαζόμενο *Αχμέντ ντεντέ* (γηραιός ή και δεβρίσης) γιος *Αμπντουλλάχ*, το οποίο έδρασε στην περιοχή. Ως εκπρόσωπος του *μοντεβελί* (επιτρόπου) του βακουφιού *Σαντίκ μετέ ζαντέ Μεχμέντ αγά* –το οποίο έδρασε στη Θεσσαλονίκη– δάνεισε κάποιο ποσό σε κτηματία του Τέκελι. Στη συνέχεια έλαβε ως υποθήκη, με τη μορφή της πώλησης υπό αίρεση (επί εξωνήσια), το κτήμα του ορειλέτη. Έπειτα εκμίσθωσε το κτήμα στον ορειλέτη. Δεν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι ότι ο γηραιός προσήλυτος *Αχμέντ γιος Αμπντουλλάχ*, που δάνειζε σε κτηματίες λίγα χιλιόμετρα μακριά από το Νταούντ Μπαλί, –πρόσωπο έμπιστο στον *μοντεβελί* του βακουφιού– ήταν ο πατέρας του *δικαστικού διερμηνέα* –άρα έμπιστου του ιεροδίκη– *Μεχμέντ τσελεμπί γιο Αχμέντ* αλλά και του *Μουσταφά*, που είχε αγοράσει κτήματα στο Νταούντ Μπαλί. Είναι όμως πολύ πιθανό.

87 Πηγή: ιεροδικαστικό έγγραφο 4.69.1 (ανέκδοτο)· μεταφράστηκε από την Κίρρη Γεωργιάδου-Τομίνου (βλ. πιο πάνω).

88 Βλ. Heath Lowry, «Portrait of A City: The Population and Topography of Ottoman Selanik (Thessaloniki) In the Year 1478», *Δίπτυχα Εταιρείας Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μελετών*, τ. Β', Αθήνα 1980-1981, σσ. 254-293, ειδικά σ. 291· αναδημοσιεύτηκε στο Heath Lowry Jr., *Studies in Deftology, Otoman Society in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, (The Isis Press), Istanbul 1992, σσ. 65-100.

89 Ανέκδοτο ιεροδικαστικό έγγραφο 4.127, όπου κατονομάζεται η προέλευσή του· μεταφράστηκε από την Κίρρη Γεωργιάδου-Τομίνου (βλ. πιο πάνω).

90 Μία ενδιαφέρουσα σύμπτωση: εκεί κατοικούσε το 1500 ο *Νταβούντ Μπαλί* και εκεί ήταν το πρώτο κέντρο εκτροφής καμηλών.

91 Γεωργιάδου-Τομίνου, ό.π., σ. 386.

92 Γεωργιάδου-Τομίνου, ό.π., σσ. 364-365.

κία τελείας κυριότητας που ονομάζεται τσιφλίκι (με σπίτια, αχυρώνες, αυλές, φούρνο, μπαχτσέδες και ζώα) πάνω σε έναν αγρό δημόσιας γης με έκταση 2.000 στρέμματα. Στο πωλητήριο έγγραφο υπογράφει ως μάρτυρας και ο προαναφερθείς *Ιμπραήμ γιος Αμπντουλλάχ*. Το χωριό όπου βρισκόταν το κτήμα αυτό δεν κατονομάζεται στο έγγραφο, αλλά δύο στοιχεία μας επιτρέπουν να το ταυτίσουμε. Βρισκόταν στον *ναχιγιέ* του Μικρού Βαρδάρη –όπως και το Νταούντ Μπαλί– και συνόρευε με την κτηματική έκταση του χωριού *Μπάγλιτσα* (=αμπελότοπος). Υπήρχαν τρία χωριά που είχαν παρεμφερές όνομα στη Μακεδονία, αλλά μόνο ένα βρισκόταν στον *ναχιγιέ* του Μικρού Βαρδάρη: η Μπάλτζα (σύγχρονη ονομασία Μελισσοχώρι)⁹³. Βρίσκεται στην βόρεια πλαγιά του όρους Καρανταγλί και απέχει 4,5 χιλιόμετρα από το Νταούντ Μπαλί. Συνεπώς, ένα μήνα προτού ο *Ιμπραήμ γιος Αμπντουλλάχ* αγοράσει κτήμα στα νότια του Ωραιοκάστρου, ο *Γιουσούφ γιος Αμπντουλλάχ* αγόρασε μια έκταση που βρισκόταν στην κτηματική περιοχή της Μπάλτζας, πιθανώς κοντά στο Ωραιοκαστρο. Το γεγονός ότι μάρτυρας στη δεύτερη συναλλαγή ήταν ο *Ιμπραήμ γιος Αμπντουλλάχ*, γέρνει τη ζυγαριά υπέρ της πρώτης εκδοχής.

Ο *Ιμπραήμ γιος Αμπντουλλάχ* γινωρίζεται όχι μόνο με τον *Γιουσούφ γιο Αμπντουλλάχ*, τον αγοραστή του κτήματος της Μπάλτζας, αλλά και με τον πωλητή. Εκείνος είχε κανονικό μουσουλμανικό όνομα: Λεγόταν *Ομέρ γιος Μουσταφά* και ασκούσε το επάγγελμα του εμπόρου. Να όμως μια ακόμη σύμπτωση: Το 1695 ο *Ομέρ* είχε προβεί ενώπιον του ιεροδικείου σε επίσημη απελευθέρωση τριών εξισλαμισμένων δούλων του (*γιων του Αμπντουλλάχ*). Στη διαδικασία συμμετείχε ως μάρτυρας ο γνωστός μας *Ιμπραήμ γιος Αμπντουλλάχ*, από την Καισαρεία, και ένας ακόμη προσήλυτος⁹⁴. Με άλλα λόγια, δύο προσήλυτοι μαρτύρησαν για την απελευθέρωση τριών εξισλαμισμένων δούλων ενός μουσουλμάνου. Μεγάλη συχνότητα *γιων του Αμπντουλλάχ* για να πιστέψει κανείς ότι είναι σύμπτωση.

Άλλο ενδιαφέρον στοιχείο είναι ότι ο *Ιμπραήμ*, που πρέπει να περνούσε πολλές ώρες στο ιεροδικείο, συνυπέγραψε ως μάρτυρας στην αγοραστική ενός άλλου αιωνίτου στη Θεσσαλονίκη, μαζί με κάποιον *καμυλιέρη* που ονομαζόταν *Αμπντι*⁹⁵, πρόσωπο που ίσως να είχε σχέση με το Νταβούντ Μπαλί λόγω επαγγέλματος. Στο ιεροδικείο δεν ήταν γνωστός, γι' αυτό –αντί να τον προσφωνούν κατά τη συνήθεια με το πατρώνυμό του– τον ονόμαζαν *Αμπντι* ο *καμυλιέρης*.

Το συμπέρασμα μας είναι ότι στα τέλη του 17ου αιώνα μια ομάδα εύπορων επιχειρηματιών –κυρίως εξισλαμισμένων χριστιανών– επένδυσε σε γαίες γύρω από το Νταούντ Μπαλί. Αυτό συνέβη στην ιστορική φάση στην οποία άρχισε να εφαρμόζεται ευρέως και στην περιοχή γύρω από τη Θεσσαλονίκη ο θεσμός της εκμίσθωσης των φόρων (*ilîzam*). Το σύστημα αυτό έδωσε στον μισθωτή του φόρου τη δυνατότητα να ασκεί έλεγχο πάνω σε

διάφορες πηγές εισοδημάτων και δημιούργησε πολλές ευκαιρίες για τη συσσώρευση χρηματικού κεφαλαίου μέσω της υπερεκμετάλλευσης των φορολογουμένων. Δεν είναι περίεργο που από τις αρχές του 17ου αιώνα και έπειτα ένα μεγάλο μέρος των *ενοικιαστών φόρων* προερχόταν από την ηγετική ομάδα, η οποία είχε σχηματισθεί μέσα από το *παιδομάζωμα* (*devşirme*), σημειώνει τουρκολόγος που μελέτησε αναλυτικά τους εξισλαμισμούς στα Βαλκάνια⁹⁶. Στην περίπτωση μας, οι εξισλαμισμένοι επένδυσαν τα κέρδη τους στη γη, ίσως διότι το πυριτιδοποιείο και η *καμυλοκομία* δημιούργησαν νέα περιθώρια κέρδους.

4. Η βίαιη καθημερινότητα (18ος και 19ος αιώνας)

Σποραδικές ειδήσεις από επίσημα οθωμανικά έγγραφα δείχνουν ότι η βία επικρατούσε στο Καρανταγλί στη διάρκεια του 18ου και στις αρχές του 19ου αιώνα. Οι λόγοι ήταν δύο: Πρώτον, η πίεση για την άντληση φορολογικών εσόδων και δεύτερον, η ασυδοσία των ένοπλων γενιτσάρων. Κοινό χαρακτηριστικό και στις δύο περιπτώσεις ήταν η απουσία σεβασμού προς την ανθρώπινη ζωή και η έλλειψη προληπτικών μηχανισμών για την διαφύλαξη της περιουσίας του αγροτικού πληθυσμού.

4.1. Άρνηση καταβολής φόρων

Το 1715 οι ιερείς χωριών του Καρανταγλί, όπως π.χ. της Μπάλτζας, παρότρυναν τους ομοθρήσκους τους να μην πληρώσουν τον κεφαλικό φόρο (*cizye*), σύμφωνα με την καταγγελία του μισθωτή του φόρου αυτού⁹⁷. Οι απόπειρες των μισθωτών του φόρου να εισπράξουν όσο το δυνατόν περισσότερα προκαλούσαν συχνά αντιδράσεις εκ μέρους των φορολογουμένων, αλλά στην περίπτωση του 1715 φαίνεται ότι οι αντιδράσεις γενικεύτηκαν, αφού κλιμακώθηκαν από την Κουλακιά μέχρι τον Χορτιάτη. Ανάλογη κατάσταση δημιουργήθηκε και το 1722. Μερικοί χριστιανοί από τα χωριά του ιπποφορβείου, όπως το Γενί Κιοϊ, αλλά και από το Αϊβάτι, που δεν ανήκε στο ιπποφορβείο, καταγγέλλθηκαν για απείθεια στην καταβολή των φόρων. Στην καταγγελία προέβη ο ίδιος ο *Μπας Μιραχούρ*, δηλαδή ο διευθυντής των αυτοκρατορικών στάβλων⁹⁸, ένδειξη ότι αυτή τη φορά η αντίδραση δεν είχε προκληθεί για τον κεφαλικό φόρο, αλλά για κάποια χρηματική μορφή του *στζακλίκ*.

4.2. Ατομική βία

Στα επόμενα χρόνια δε διαθέτουμε ειδήσεις οργανωμένης και μαζικής άρνησης για την καταβολή φόρων, πικνώνουν όμως τα φαινόμενα ατομικής βίας. Το 1722 στο *Στενό* της θέσης *Κουρού Τσεσμέ* (=ξερή κρήνη), που βρισκόταν στα όρια των χωριών Νταούντ Μπαλί και Αϊβάτι, βρέθηκαν νεκροί δύο δεξιόχειρες. Ο θάνατός τους είχε προκληθεί από πυροβολισμούς. Για λόγους που δε γνωρίζουμε, την αγωγή για τον *φόρο του αίματος* (την αποζημίωση για τη δολοφονία) διεκδίκησαν μισθω-

93 Η Μπάλτζα αναφέρεται για πρώτη φορά σε οθωμανικό έγγραφο του 1706· Βασδραβέλλης, *IAM*, σ. 76. Επίσης, αναφέρεται σε σημείωση σε λειτουργικό βιβλίο της Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης, η οποία μπορεί να χρονολογηθεί στις αρχές του 18ου αιώνα και έγινε από τον *Γεώργιο χατζή Παπά Δημητρίου* από το χωριό αυτό· Λίνος Πολίτης, *Κατάλογος των χειρογράφων της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος*, Πραγματεία της Ακαδημίας Αθηνών, 54, Αθήνα 1991, 113 (κώδικας 2078).

94 Γεωργιάδου-Τομίνου, *ο.π.*, σσ. 385-386.

95 Ανέκδοτο ιεροδικαστικό έγγραφο 4.106,3 μεταφράστηκε από την Κίρνη Γεωργιάδου-Τομίνου (βλ. πιο πάνω).

96 Anton Minkov, *Conversion to Islam in the Balkans. Kısve bahası petitions and Ottoman Social Life, 1670-1730*, Leiden 2004, σσ. 73-74.

97 Βασδραβέλλης, *IAM*, σ. 124.

98 Βασδραβέλλης, *IAM*, σ. 157.

τές του τελωνείου. Η υπόθεση εκδικάστηκε στο ιεροδικείο, το οποίο έκρινε ότι να μεν η Κουρού Τσεμέ βρισκόταν ανάμεσα στο Νταούντ Μπαλί και το Αϊβάτι, αλλά απείχε πολύ και από τα δύο χωριά. Κριτήριο για τον υπολογισμό της απόστασης ήταν να ακούγεται η φωνή μεγάλωφονου άνδρα από το χωριό μέχρι το επίμαχο σημείο. Ο ιεροδίκης έστειλε πραγματογνώμονες, οι οποίοι, ύστερα από επίτοια εξέταση, έκριναν ότι η φωνή δεν ακουγόταν. Έτσι, η απαίτηση για καταβολή του φόρου του αίματος από τους κατοίκους των χωριών κρίθηκε αδικαιολόγητη. Στο ιεροδικείο προσήλθαν εκπρόσωποι των κατοίκων των δύο χωριών. Οι πέντε εκπρόσωποι από το Αϊβάτι ήταν όλοι χριστιανοί. Οι έξι εκπρόσωποι του Νταούντ Μπαλί ήταν όλοι μουσουλμάνοι. Μεταξύ τους όμως διακρίνεται και ένας που ίσως να ήταν εξισλαμισμένος (ο *Κουρτ Αλή γιος Αμπντουλλάχ*)⁹⁹. Φαίνεται ότι ο μουσουλμανικός πληθυσμός του χωριού είχε αυξηθεί και ότι οι χριστιανοί βρίσκονταν σε υποδεέστερη κοινωνική κατάσταση.

Το επόμενο έτος (1723) ένας ιερέας πυροβολήθηκε έξω από το Γραδεμπόρι από τετραμελή ομάδα Γεντισάρων, τους οποίους αναγνώρισε και κατονόμασε. Αν και χτυπημένος, έσπευσε να δηλώσει στους εκπροσώπους του ιεροδικη ότι οι κάτοικοι του χωριού δεν ενέχονταν στον τραυματισμό του και ότι, αν πέθανε, δε θα έπρεπε να ζητηθεί από εκείνους ο φόρος του αίματος¹⁰⁰.

4.3. Η σιωπή των πηγών για την περίοδο 1821-1824

Από τις ειδήσεις που διαθέτουμε για την περίοδο της Ελληνικής Επανάστασης σχετικά με την περιοχή γύρω από τη Θεσσαλονίκη, το Νταούντ Μπαλί απουσιάζει, όπως και τα γειτονικά του χωριά. Η απουσία αυτή θα μπορούσε να αποτελεί ένδειξη ότι οι συγκεκριμένοι οικισμοί δεν υπέστησαν τις καταστροφές που γνώρισαν τα χωριά στα ανατολικά της Θεσσαλονίκης. Χαρακτηριστική είναι η απουσία του Νταούντ Μπαλί και των γειτονικών οικισμών από τον κατάλογο των χωριών που απαλλάχθηκαν από τη φορολογία το έτος 1822, διότι είχαν και δεν απέκτησαν προσόδους¹⁰¹. Σε έναν άλλο κατάλογο, που συντάχθηκε το έτος 1823, καταγράφονται τα όπλα που συγκεντρώθηκαν κατά την επιχείρηση αφοπλισμού των χριστιανών κατοίκων από διάφορους οικισμούς, μεταξύ των οποίων τα *βακούφια του Γαζή Εβρενός και τα χωριά του ιπποφορβείου*, συνελώς και το Νταούντ Μπαλί. Ο αριθμός των όπλων είναι εντυπωσιακός (1.012 τουφέκια, 523 πιστόλια, 67 μαχαίρια και 13 ξίφη) και δείχνει ότι όλοι σχεδόν οι κάτοικοι ήταν ως τότε οπλισμένοι¹⁰².

Υπάρχουν όμως και ενδείξεις ότι το Νταούντ Μπαλί είχε ε-

ρημώσει. Το 1824 καταγράφηκαν τα διαθέσιμα ζώα που ήταν κατάλληλα για άροση στην περιοχή της Θεσσαλονίκης. Από τον κατάλογο απουσιάζουν όχι μόνο το Νταούντ Μπαλί αλλά και τα γειτονικά χωριά¹⁰³. Θα περίμενε κανείς να υπάρχουν ζώα στα χωριά αυτά, αφού δε θίχτηκαν κατά την Επανάσταση. Δεδομένου ότι το πυριποδοποιείο πλέον δε λειτουργούσε και η καμηλοκομία είχε ατονήσει, προκύπτει το ερώτημα ποιες ήταν οι βιοποριστικές ασχολίες των κατοίκων του Νταούντ Μπαλί και των γειτονικών οικισμών, εφόσον δε διέθεταν ζώα.

Σε ανέκδοτο κατάλογο ναών των περιχώρων της Θεσσαλονίκης¹⁰⁴, που χρονολογείται επίσης το 1824, δε μνημονεύεται ναός στο Νταούντ Μπαλί, σε αντίθεση προς τα γειτονικά χωριά. Η απουσία αυτή αποτελεί ένδειξη ότι η χριστιανική κοινότητα του χωριού –αν υπήρχε ακόμη– ήταν μικρή και ότι εκκλησιαζόταν σε γειτονικό ναό.

4.4. Η μεταναστευτική κίνηση

Στα 1835 συναντούμε στη Θεσσαλονίκη ένα χριστιανό μετανάστη από το Νταούντ Μπαλί, που ονομαζόταν *Πέτρος γιος Τάντσου*. Ήταν 30 ετών, εργαζόταν ως υπηρέτης και κατοικούσε στον Άγιο Υπάτιο. Δεν υπάρχουν όμως άλλα ίχνη μετανάστευσης, αν και συναντούμε δέκα μετανάστες από τη Μπάιτζα, έξι από το Γραδεμπόρι, αλλά μόνο έναν από το Αϊβάτι και έναν από το Χαριμάνκιο¹⁰⁵. Βέβαια, το σχετικό κατάστιχο δεν αναφέρει την προέλευση όλων των ξένων που κατοικούσαν στη Θεσσαλονίκη, ενώ πολλοί αναφέρονται ως *Βλάχοι*, χωρίς άλλο προσδιορισμό. Έτσι, η περίπτωση που θα αναφερθεί στη συνέχεια μας δίνει μια ιδέα για το πώς μπορούν να *κρύβονται* ειδήσεις για το Νταούντ Μπαλί.

Το 1825 μία γυναίκα παρουσιάστηκε ή παραπέμφθηκε (δε γνωρίζουμε τι ακριβώς συνέβη) στο ιεροδικείο, όπου δήλωσε ότι πριν από δύο χρόνια είχε ασπαστεί τον ισλαμισμό και επιθυμούσε να επανέλθει σε αυτή την πίστη. Δήλωσε το χριστιανικό όνομα *Μαρία*, γεγονός που προδίδει ότι είχε εξισλαμιστεί συμβατικά, για να αποφύγει τα χειρότερα, και ότι δεν είχε συνείδηση του ποιος ακριβώς ήταν οι ποινικές συνέπειες από τη μεταπήδηση από τη μία θρησκεία στην άλλη. Διαφορετικά, θα δήλωνε το μουσουλμανικό της όνομα. Προερχόταν από τη Γαλάτιστα, η οποία είχε και κατά την Επανάσταση και οι κάτοικοί της σκοτώθηκαν ή υποδουλώθηκαν. Έτσι, καταλαβαίνουμε για ποιο λόγο εξισλαμίστηκε. Όταν όμως πέρασε ο κίνδυνος, η γυναίκα ξέχασε το ισλαμικό της όνομα και ξανάγινε *Μαρία*. Για λόγους που δε γνωρίζουμε, όμως, αναγκάστηκε να ζητήσει επίσημα την επάνοδό της στην ισλαμική θρησκεία. Ίσως να την αναγνώρισαν και, επειδή η απειπόληση της ισλαμικής θρησκείας ήταν βα-

99 Βασδραβέλλης, *IAM*, σσ. 159-160. Διατηρούμε όμως μια επιφύλαξη διότι, όπως έχουμε δει, υπήρχε κάποιος ιδιοκτήτης γης που ονομαζόταν *Αμπντουλλάχ* και ο *Κουρτ* θα μπορούσε να είναι ο γιος του.

100 Βασδραβέλλης, *IAM*, σσ. 170-171. Την ίδια χρονιά, ο χριστιανός *Τσίκος* ξεκίνησε από το Αϊβάτι για να πάει στον κοντινό οικισμό Καρίπτα. Καθ' οδόν βρέθηκε τραυματισμένος στο ωριότερο ισχίο. Οι κάτοικοι του χωριού κάλεσαν εκπροσώπους του ιεροδικείου και ζήτησαν να κατονομάσει ο τραυματισμένος ποιος τον πυροβόλησε, ώστε σε περίπτωση θανάτου του να μη ζητηθεί να πληρώσει τον φόρο του αίματος όλο το χωριό. Ο *Τσίκος* δήλωσε ότι αυτοτραυματίστηκε, διότι εκπυρσοκρότησε το όπλο του, και υπέγραψε τη σχετική βεβαίωση για να απαλλάξει το χωριό από τον φόρο του αίματος: αντόθι, σσ. 171-172.

101 Ιωάννης Βασδραβέλλης, *Οι Μακεδόνες εις τους υπέρ της ανεξαρτησίας αγώνες 1796-1832*, Θεσσαλονίκη 1950 [εφεξής *Οι Μακεδόνες*], σσ. 101-103.

102 Βασδραβέλλης, *Οι Μακεδόνες*, σσ. 306-307.

103 Βασδραβέλλης, *Οι Μακεδόνες*, σσ., 313 κ.έ.

104 Θα εκδοθεί προσεχώς από την Καθηγήτρια Θάλεια Μαντοπούλου-Παναγιωτοπούλου και τον γράφοντα.

105 Βασίλης Δημητριάδης, *Η Θεσσαλονίκη της παρακμής. Η ελληνική κοινότητα της Θεσσαλονίκης κατά τη δεκαετία του 1830 με βάση ένα οθωμανικό κατάστιχο απογραφής του πληθυσμού*, Ηράκλειο 1998, *passim*.

ρύτατο ποινικό αδίκημα, δεν είχε άλλη διέξοδο από το να ξαναγίνει μουσουλμάνο. Παρ' όλα αυτά δήλωσε στον ιεροδίκη, με κάποια αφέλεια, το όνομα *Μαρία*. Ο λόγος που αναφέρομε εδώ την περίπτωση αυτή είναι το πλήρες όνομα της *Μαρίας*. Δήλωσε ότι ήταν κόρη βλάχου αροποιοῦ –το όνομά του δυστυχώς δε διασώθηκε– από το Νταούντ Μπαλί¹⁰⁶. Έχουμε λοιπόν κάποιον βλάχο από το χωριό αυτό, ο οποίος εγκαταστάθηκε στη Γαλάπιστα, όπου επαγγέλθηκε τον αροποιοῦ και απέκτησε μια κόρη. (Αν η *Μαρία* είχε παντρευτεί στη Γαλάπιστα, το έγγραφο θα ανέφερε και το όνομα του συζύγου της). Άρα, υπήρχε μεταναστευτική κίνηση από το Νταούντ Μπαλί (όπως δείχνουν και οι εξισλαμισμοί που θα εξετάσουμε παρακάτω), όπως και παρουσία Βλάχων σε αυτό.

4.5. Οι εξισλαμισμοί

Οι συνθήκες που οδηγούσαν χριστιανούς κατοίκους χωριών να εξισλαμιστούν φαίνεται ότι ήταν ηπιότερες στο Νταούντ Μπαλί (επίσης στο Γενί Κιοϊ και το Γραδεμπόρι) σε σύγκριση με το γειτονικό Αϊβάτι και την Μπάλτζα. Στην περίοδο 1764-1830 οι μεταφρασμένες οθωμανικές πηγές καταγράφουν ενδεικτικά 7 εξισλαμισμούς στο Αϊβάτι και 3 στην Μπάλτζα (χωριά που, όπως είδαμε, είχαν αρκετούς μετανάστες στη Θεσσα-

λονίκη), αλλά μόνο 2 στο Νταούντ Μπαλί, 1 στο Γραδεμπόρι και 1 στο Γενί Κιοϊ.

Σε αντίθεση με τα χωριά Αϊβάτι και Μπάλτζα, όπου επικρατούν οι εξισλαμισμοί ενηλίκων, οι δύο γνωστές περιπτώσεις του Νταούντ Μπαλί αφορούν παιδιά που δούλευαν μακριά από τα σπίτια τους ως υπηρέτες σε μουσουλμάνους. Για τον λόγο αυτόν δεν μπορούν να θεωρηθούν ως χαρακτηριστικές του χωριού καταγωγής των εξισλαμισθέντων, αλλά μόνο ως ενδεικτικές για τους πειρασμούς της εποχής. Το 1825 έγινε μουσουλμάνος ο *Μήτρος* από το Νταούντ Μπαλί, ο οποίος εργαζόταν σε κάποιο τσιφλίκι. Ο πατέρας του ονομαζόταν *Χουσεϊν*, δηλαδή ο *Μήτρος* ήταν γιος μουσουλμάνου και χριστιανής και αναπόφευκτα οδηγήθηκε στη θρησκεία του πατέρα του¹⁰⁷. Η δεύτερη περίπτωση εξισλαμισμοῦ σημειώθηκε το 1833. Η *Στάνω*, θυγατέρα του *Στογιάνου*, εργαζόταν ως υπηρέτρια στον σαράφη *Γιουσούφ* στη Θεσσαλονίκη και ονομάστηκε *Χατιτζέ*¹⁰⁸. Τα στοιχεία αυτά δείχνουν ότι υπήρχε μεταναστευτική κίνηση από το Νταούντ Μπαλί και υποδηλώνουν παρακμή του χωριού στις αρχές του 19ου αιώνα. Στο ίδιο συμπέρασμα μας οδηγεί και το μοναδικό δείγμα εξισλαμισμοῦ (1825) από το Γενί Κιοϊ, το οποίο επίσης αφορά πρόσωπο που εργαζόταν μακριά από το σπίτι του και συγκεκριμένα στο Σερεμετλί (Φανάρι Κιλίκης).

106 Βασδραβέλλης, *Οι Μακεδόνες*, σ. 336.

107 Βασδραβέλλης, *Οι Μακεδόνες*, σ. 329.

108 Βασδραβέλλης, *ΙΑΜ*, σ. 524.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Agoston Gabor, *Guns for the Sultan: Military power and the weapons industry in the Ottoman Empire*, Cambridge 2005.

Aksan Virginia H., *An Ottoman Statesman in War and Peace: Ahmed Resmi Efendi, 1700-1783*, Leiden: Brill 1995.

Burnes Alexander, *Travels into Bokhara*, vol. 3, London 1839.

«Çiçek Kemal, «Interpreters of the Court in the Ottoman Empire as Seen from the Sharia Court Records of Cyprus», *Islamic Law and Society*, Vol. 9, No. 1 (2002).

Darling Linda T., *Revenue-raising and Legitimacy: Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire 1560-1660*, Leiden 1996.

Demetriades Vassilis, «Problems of Land-Owning and Population in the Area of Gazi Evrenos Bey's Vakıf», *Balkan Studies*, 22 (1981).

Demirci Süleyman, «Avariz and Nüzul Levies in the Ottoman Empire: An Assessment of Tax Burden on the Tax-paying Subjects. A Case Study of the Province of Karaman, 1628-1700», *Ercives üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* [Journal of Institute of Social Sciences] 11 (2001).

Demirci Süleyman, «İltizam (tax-farming) in the Avâriz-tax System: A Case Study of the Ottoman Province of Karaman, c. 1650s-1700», *Ercives üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* [Journal of Institute of Social Sciences] 12 (2002).

Doumani Beshara, *Family History in the Middle East: Household, Property, and Gender*, Albany 1999.

Faroqhi Suraiya, «Introduction»; *The Cambridge History of Turkey: the Later Ottoman Empire, 1603-1839*, Cambridge 2006.

Inalcik Halil, «Military and Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700», *Archivum Ottomanicum* VI (1980).

Inventory of Ottoman Turkish Documents About Waqf Preserved in the

Oriental Department at the St St Cyril & Methodius National Library Part 1 - Registers.

Keyder Çağlar, Faruk Tabak, *Landholding and Commercial Agriculture in the Middle East*, New York 1991.

Kiel Michael, «Remarks on the Administration of the Poll Tax in the Ottoman Balkans and Value of Poll Tax Registers (cizye defterleri) for Demographic Research», *Études Balkaniques* 4 (1990).

Lowry Heath, «Portrait of A City: The Population and Topography of Ottoman Selanik (Thessaloniki) In the Year 1478», *Δίπτυχα Εταιρείας Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μελετών*, τ. Β', Αθήνα 1980-1981.

Lowry Heath Jr, *Studies in Deftology, Ottoman Society in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, (The Isis Press), Istanbul 1992.

Minkov Anton, *Conversion to Islam in the Balkans. Kisve bahasi petitions and Ottoman Social Life, 1670-1730*, Leiden 2004.

Murphey Rhoads, *Ottoman Warfare 1500-1700*, London 1999.

Özdalga Elisabeth, *Late Ottoman Society: the Intellectual Legacy*, Oxfordshire 2005.

Pamuk Sevket, «Money in the Ottoman Empire, 1326-1914», στο *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, τ. 2, Cambridge 2000.

Report of the Secretary of War Communicating in Compliance With A Resolution of the Senate of February 2, 1857; information Respecting the Purchase of Camels for the Purposes of Military Transportation, Washington 1857.

Robinson George, *Three Years in the East*, London 1837.

Shaw Ezel Kural, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, τ. 3, Cambridge 1977.

Shaw Stanford J. & Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, τ. 3, Cambridge 1977.

Spencer Edmund, *Travels in European Turkey in 1850: Through Bosnia, Servia, Bulgaria*, London 1851.

Walpole Robert, *Memoirs Relating to European and Asiatic Turkey, and Other Countries of the East*, London 1818.

Βουλγαρική Ακαδημία Επιστημών, *Fontes Turcici Historiae Bulgaricae*, XVI-III, (editit et comentarium fecit Bistra A. Cvetkova), «Fragment de registre detaille des habitants de Salonique, datant du debut du XVIe s». Izvori za Bulgarskata Istorija, 16: Turski Izvoru za Bulgarskata Istorija, III (=Faksimileta), Sofija (Bulgarska Akademija na Naukite), 1972.

Ανώνυμος, «Μερική βιογραφία και ιστορικών ιδρύσεως και μετονομασίας της κομποπόλεως Δρυμού από Δρυμίγλαβα», *Δρυμός* (ενημερωτικό φυλλάδιο του Πολιτιστικού Συλλόγου Δρυμού), τχ. 46 (Χειμώνας 2006-2007).

Βακουφάκης Περγιάλης, *Ελευθέρια-N. Κορδελιό, «Πατρίδες» τότε και τώρα*, Θεσσαλονίκη 1997.

Βέρρου Θώμη, *Τοπωνύμια και διοικητική κατανομή οικισμών της Μακεδονίας*, Θεσσαλονίκη 2008.

Βασδραβέλλης Ιωάννης, *Οι Μακεδόνες εις τους υπέρ της ανεξαρτησίας αγώνας 1796-1832*, Θεσσαλονίκη 1950.

Βασδραβέλλης Ιωάννης, (επιμ.), *Ιστορικά Αρχεία Μακεδονίας, Α' Αρχείο Θεσσαλονίκης 1695-1912*, Θεσσαλονίκη 1952.

Γεωργιάδου-Τσιμίνο Κίρκη (μετάφραση-σχολιασμός), «Οθωμανικές πηγές. Έγγραφα από το Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας. Τέλη 17ου αιώνα», τόμος Β1, στο Χαράλαμπος Παπαστάθης & Ενάγγελος Χεζίμογλου (επιμ.), *Ιστορία της Επιχειρηματικότητας στη Θεσσαλονίκη*, Θεσσαλονίκη 2004.

Γουγούσης Χρήστος, «Η παλιά Σαλονίκη», *Μακεδονία*, φ. 3.12.1927.

Δημητριάδης Βασίλης, «Φορολογικές κατηγορίες των χωριών της Θεσσαλονίκης κατά την Τουρκοκρατία», *Μακεδονικά* 20 (1980).

Δημητριάδης Βασίλης, *Η Θεσσαλονίκη της παρακμής. Η ελληνική κοινότητα της Θεσσαλονίκης κατά τη δεκαετία του 1830 με βάση ένα οθωμανικό κατάστιχο απογραφής του πληθυσμού*, Ηράκλειο 1998.

Ιστοσελίδα <http://lazarus.elte.hu/hun/digkonyv/topo/200e/41-41.jpg>

Κανδύλακης Μανώλης, *Εφημεριδογραφία της Θεσσαλονίκης*, τ. Β', 1912-1923, Θεσσαλονίκη 2000.

Μέρτζιος Κωνσταντίνος, *Μνημεία Μακεδονικής Ιστορίας*, Θεσσαλονίκη 1947.

Πολίτης Λίνος, *Κατάλογος των χειρογράφων της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος*, Πραγματεία της Ακαδημίας Αθηνών, 54, Αθήνα 1991.

Στοργύλου Γεώργιος, *Η εν Θεσσαλονίκη πατριαρχική μονή των Βλατάδων*, Θεσσαλονίκη 1971.

Σχινάς Νικόλαος, *Οδοιπορικοί σημειώσεις Μακεδονίας, Ηπείρου, Νέας Οροθετικής Γραμμής και Θεσσαλίας, Μακεδονίας*, τεύχος Β', εν Αθήναις 1886.

Χεζίμογλου Ενάγγελος, «Ο άνθρωπος που κοιτούσε έξω από την εικόνα», *Ελληνικός Βορράς*, φ. 4.7.1993.

Χεζίμογλου Ενάγγελος, «Η ιστορία της επιχειρηματικότητας στη Θεσσαλονίκη: Οθωμανική Περίοδος», στο Χαράλαμπος Παπαστάθης & Ενάγγελος Χεζίμογλου (επιμ.), *Η ιστορία της επιχειρηματικότητας στη Θεσσαλονίκη*, Θεσσαλονίκη 2004.

Χεζίμογλου Ενάγγελος, «Τα "φαντάσματα" των γιων του Αμπντούλλάχ: Εξισλαμισμοί στη Θεσσαλονίκη κατά τον δέκατο πέμπτο αιώνα», *Θεσσαλονικέων Πόλις* 19 (Μάιος 2006).